

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

МАТНШУНОСЛИК САБОҚЛАРИ

**ШУҲРАТ
СИРОЖИДИНОВ**

**МАТНШУНОСЛИК
САБОҚЛАРИ**

Тошкент
«Navoiy universiteti» nashriyot-matbaa uyi
2019

УЎК 80

КБК 80

С 60

Сирожиддинов, Шухрат

Матншунослик сабоклари [Матн] / Ш.Сирожиддинов. –Тошкент: «Navoiy universiteti» nashriyot-matbaa uyi, 2019. – 128 б.

ISBN 978-9943-5636-4-3

Такризчилар: ф.ф.д. Ёқубжон Исмоков
ф.ф.д. Жалолиддин Жўраев

Ушбу қўлланмада қўлёзма манбаларни тавсиф ва тасниф қилиш, улар билан ишлашда матншунослик тамойилидан келиб чиқиб ёндашиш ва матн тузишнинг асосий принциплари, шакллари ҳамда услубий йўл-йўриклари ҳақида маълумотлар жамланган.

Қўлланма қўлёзма меросимиз билан кизиқувчи талаба ёшлар, бўлғуси матншунослар учун мўлжалланган.

УЎК 80

КБК 80

ISBN 978-9943-5636-4-3

© «Navoiy universiteti» NMU

Тошкент, 2019.

Мундарижа

Кириш.....	4
------------	---

I. Назарий масалалар (матншунослик)

Манба ва матн.....	9
Матн тарихи.....	16
Матн талқини тадқиқи.....	20
Матн тузиш.....	28
Китобат санъати.....	44
Тошбосма нашрлар.....	50
Факсимил нашрлар.....	57
Мухрлар.....	60

II. Амалий матншунослик (матнчилик)

Матншуносликнинг тадқиқ усуллари.....	63
Ҳижрий йилни милодийга табдил қилишнинг оддий формулалари.....	74
Хат турлари.....	79
Қўлёзма китобларнинг ички тузилиши ва безаклари.....	89
Ҳарфий санъатлар.....	88
Абжад.....	90
Тарих.....	96
Муаммо.....	103
Ҳуруфи далолат.....	119
Хулоса ўрнида.....	121
Адабиётлар.....	123

КИРИШ

Ўзбек халқининг кўпминг йиллик тарихи, бой илмий-маънавий мероси, адабиёт ва санъати ҳақидаги қимматли маълумотлар қўлёзма манбаларда акс этган. Маълумки, ўтган аср ўрталарида халқимиз тарихига оид ёзма манбаларни излаб топиш, тўплаш, илмий муомалага олиб кириш бўйича салмоқли ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон ҳудудида мавжуд давлат кутубхоналарида тўпланган юзлаб қўлёзма манбалар Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ташкил этилгач, унинг қўлёзмалар фондига бирлаштирилди. Узоқ йиллар давомида институт ходимлари томонидан олиб борилган археографик экспедициялар натижасида жаҳонда ўзининг ҳажми ва салмоғи билан етакчи ўринга чиққан бебаҳо қўлёзмалар хазинаси яратилди. Институтда фаолият бошлаган ўзбек манбашуносларининг забардаст вакиллари атрофида илмий мактаблар шаклланди. Тарихий ва илмий асарлар манбашунослигида жиддий ютуқлар қўлга киритилди. Жумладан, тарих, аниқ фанлар, медицина, география, фалсафа, космографияга оид асарлар, биографик, агиографик мазмундаги, расмий

ёрлиқ ва фармонлар устида юзлаб илмий тадқиқотлар олиб борилди. Ёзма манбаларни тавсифлаш, илмий истеъмолга киритиш бўйича бир неча авлод вакиллари фидокорона меҳнат қилдилар ва юзлаб манбаларни каталоглаштириш ишини олиб бордилар.

Кейинчалик Ҳамид Сулаймон томонидан Англия, Франция ва Ҳиндистонга уюштирилган археографик экспедиция натижасида халқимизнинг буюк шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг асарлари микрофильм ва фотонусхалари келтирилиб, адабий меросимиз қимматли маълумотлар билан бойитилди. Ўзбекистон Фанлар академияси таркибида Қўлёзмалар институти ташкил этилиб, адабий меросимизни ҳар томонлама тадқиқ этиш ишлари бошланиб кетди. XX асрнинг 60-80-йиллари орасида адабиётга оид нодир қўлёзмаларни чуқур ўрганиш натижасида ўзбек адабиёти тарихи ҳақида тўла тасаввур берадиган фундаментал тадқиқотлар юзага келди. Шу даврдан эътиборан тарихий ва илмий асарлар манбашунослиги қаторидан адабий манбашунослик атамаси ўз муносиб ўрнини эгаллади.

Аммо шуни ҳам тан олиш лозимки, юртимизда ўтган асрнинг бошларидан давом этиб келаётган Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш ишлари мустабид коммунистик тузум белгилаб қўйган чегара ва доирадан чиқа олмади. Совет даврида матн замиридаги объектив мазмунни рўйироси очиб беришга изн берилмади, биланс, матн мафкура рухсат этган тамойиллар остида таҳлил этилди. Бошқача айтганда, ҳақиқий «матн тадқиқи» коммунистик тузум зўравонлиги-

дан ҳуркиб, Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш ишларига татбиқ этилмади. Натижада матнларни чуқур ўрганиш ишлари орқа планга сурилиб қолди. Тарихий асарлар матни замиридаги давр мафқураси руҳи ҳаспўшлаб ўтилди. Тадқиқотчининг ёндашувида тузум тазйиқи яққол сезилиб турди. Ана шу кўринмас тазйиқ олимларни кўпроқ манба-қўлёзма тавсифи ва баёни билан чекланишга, матн тубига киришдан онгли равишда қочилишга олиб келди. Шундан Ўзбекистонда манбашунослик сезиларли ривожланса-да, матншунослик фақат номигагина мавжуд бўлиб келди. У фақат матннинг соф лингвистик таҳлили билан шуғулланувчи тилишунос олимларнинг мулкига айланиб қолди. Ҳолбуки, адабий манбаларни ўрганишда матн замиридаги зоя ва ёндашувлар, муаллиф талқини асосларини очиб бериш ва шу орқали асарнинг зоявий-бадий аҳамиятини тадқиқ этиш муҳим рол ўйнайди ва шунинг билан бирга, асосий эътибор матнда акс этган бадий тасвир воситалари, шеърӣ санъатлар, лисонӣ ва стилистик услублар, имплицит ва эксплицит (ботинӣ ва зоҳирӣ) маъноларни тадқиқ этиш, матнларни қиёсий-типологик жиҳатдан, адабиётшунослик, тилишунослик ва таржимашунослик талабларидан келиб чиқиб комплекс тадқиқ этишга қаратилади. Бу масалалар билан матншунослик фани шуғулланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг шарқ қўлёзмаларини ўрганиш, ҳалқимиз мулки бўлган турли қўлёзма манбаларни топиш, тадқиқ қилиш ва нашр этиш ишларининг кескин жонланиши,

айниқса, миллий уйғониш, миллий ифтихор ва гурур мафкураси асосида ўтмиш ижодкорларимиз асарларини ўрганиш матншунослик соҳасининг жиддий ривожланишига туртки берди. Юзлаб қўлёзма манбалар ҳозирги ўзбек имлосига транслитерация қилиниб чоп этилди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқиунослик илмий-тадқиқот институти, мамлакатимиз кутубхоналари ва маърифатли фуқароларимизнинг қўлларида сақланаётган бебаҳо қўлёзма манбалар олимлар кўмагида нашр этилиб, халқимизга тақдим этилди. Ана шундай саъй-ҳаракатлар натижасида биз илгари номлари буткул номаълум бўлган кўплаб аждодларимизнинг ўзидан қолдириб кетган ёзма меросидан баҳраманд бўлдик. Айниқса, бадий асарлар матнини ўрганиш, чоп этиш ишларида сезиларли кўтарилиш бўлди. Илгари кам ўрганилган кўплаб шоирларимизнинг асарлари тўлиқ тикланиб, мустақиллик мафкураси нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилди. Ушбу хайрли ишларни амалга оширишида фақат шарқиунос олимлар эмас, балки араб имлосидан хабардор барча адабиёт ихлосмандларининг ҳисса қўшгани мамлакатимизда қўлёзма манбаларни тўплаш, ўрганиш ва чоп этиш ишларининг кўтарилишига хизмат қилди. Бироқ шу билан бирга республикада бадий асарлар матни тарихини ўрганиш соҳасида узоқ йиллар давомида йиғилган тажрибанинг оммалаштирилмагани, матншуносликнинг тадқиқот усулларида беҳабарлик оқибатида нашр юзини кўрган манбаларнинг илмий-бадий аҳамия-

ти ва ёзма ёдгорлик сифатидаги қимматини тўлиқ кўрсатишига эришилмади. Матншунослик соҳасининг вазифалари, таснифи, нашр типлари ва принципларининг системалаштирилмаганлиги матн тарихи тадқиқига қўл ураётган адабиётшуносларимизга манбаларни илмий истеъмолга киритиш ишларида муайян қийинчиликлар туғдирди. Натижада бу соҳада муайян оқсоқликлар пайдо бўлди. Айни вақтда маънавий-маърифий соҳадаги ислохотлар самарасини ошириш зарурати бу йўналишдаги ишларни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаришни давр талабига айлантирди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан 2017 йил 24 майда имзоланган «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва режали тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарор матншунослик, адабий манбашунослик, тилишунослик, фалсафа, маданият тарихи соҳаларида миллий маданиятимизнинг ҳали ўрганилмаган кўпгина қатламларини очиб беришга йўналтирилган илмий тадқиқотларни олиб бориш, қўлёзмалар билан ишлаш малакасига эга бўлган ёш мутахассисларни мақсадли тайёрлаш учун катта имконият эшикларини очди.

Ушбу қўлланма ўтмиш меросимиз билан қизиқувчи ёшлар, бўлғуси матншунослар учун мўлжалланган. Адабий манбаларни ўрганиш, талабаларнинг мустақил илмий изланишлар олиб боришлари учун дастлабки билимлар мажмуаси сифатида тақдим этилмоқда.

I. НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАР

(МАТНШУНОСЛИК)

МАНБА ВА МАТН

Манбашунослик ва матншуносликда матн маъноси кенг қамровли тушунча. Аслида матн деганда, муаллиф ижоди маҳсули бўлган фикр ва ғоянинг ёзувдаги инъикоси (текст) тушунилади, манба эса ёзма ёдгорликка нисбатан қўлланади. Бироқ умумқабул қилинган таомилга кўра, яхлит бир асар, қўлёзма нусха ёки хатто бир парча ёзув ҳам манба ёки матн деб юритилади. Ана шундай ёзма ёдгорликлар устида илмий тадқиқот ишларини олиб боровчилар манбашунос ёки матншунос деб аталади.

Қ.Содиқов шундай келтиради: «Манбашунослик (русчада *источниковедение*) адабиёт, тарих ва бошқа фанларнинг ёзма манбаларини, ўтмишдан қолган асарларини ўрганувчи кенг қўламли ёрдамчи соҳаси-

дир. Унинг адабий манбашунослик, тарих манбашунослиги, фан соҳаси манбашунослиги (илмий асарлар манбашунослиги) сингари йўналишлари бор.

Адабий манбашунослик деганда, адабиёт тарихининг турли даврларида яратилган ёзма манбаларни, шоир ва ижодкорларнинг ёхуд муаллифи номаълум бўлган бадиий асарларнинг яратилган даврдан бошлаб, то ҳозиргача кўчирилган қўлёзмаларини, босма нашрларини, халқ оғзаки ижоди асарларини танқидий ўрганиб чиқиш тушунилади.

Тарих манбашунослиги тарих фани, ўтмишда яратилган тарих китоблари, йилномалар, расмий ҳужжатларни манба нуқтаи назаридан танқидий ўрганиш билан шуғулланади.

Илмий асарлар манбашунослиги, ўз навбатида, фаннинг бирор соҳасига (масалан, математика, астрономия, геофизика, тиббиёт, тилшунослик сингари) тегишли ёзма манбаларни тадқиқ этади. Фаннинг бу тармоғи илмий манбанинг мундарижаси ва тузилиши, асарнинг илмий аҳамияти, матн таржималари, таҳлили билан шуғулланади. Ўтмишда ота-боболар томонидан яратилган, лекин унутилган илмий манбани замонавий фан доирасига олиб кирази»¹.

Матншунослик (текстология) манбашунослик каби матн тарихи устида иш олиб боради, аммо унга

¹ Содиқов Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Тошкент: Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2017. 3–4 бетлар.

қўшимча равишда матннинг имплицит ва эксплицит маънолари таҳлили ва муаллиф талқини асосларини, лингвистик ва стилистик унсурларни ҳам комплекс ўрганади. Матншунослик икки қисмга бўлинади: бири – назарий матншунослик, иккинчиси эса амалий матншуносликдир (матнчилик).

Назарий матншунослик қўлёзма матнларнинг даврлар ва асрлар оша ўзгариб бориш хусусиятларини ўрганади, матн шакллари ва уларни тузиш принципларини, нашр турларига қўйиладиган талабларни ишлаб чиқади, йиғилган муайян тажрибаларни умумлаштиради ва матншунослик ривожини таъминлашга қаратилган долзарб масалаларни ўрганади.

Амалий матншунослик эса муайян асар қўлёзма нусхалари асосида мақсадли танланган матн шаклини яратади (йиғма-қиёсий, илмий-танқидий, илмий-оммавий) ва нашрга тайёрлаш билан шуғулланади.

Матншунослик кўп вақт ўзининг амалий томони - матнни нашрга тайёрлаш билан шуғуллангани учун уни филологиянинг ёрдамчи соҳаси деб аташ расм бўлди. Ҳолбуки, матншунослик фақат нашрга тайёрлаш техникасини ўргатувчи ёрдамчи соҳа бўлиб қолмасдан, қўлёзма асарлар матни тарихи ва талқини тадқиқини амалга оширувчи мустақил фандир.

Матнлар қадимий ва замонавий бўлганидек матншунослик ҳам манбашунос-матнчи (қадимий матнлар билан шуғулланувчи) ва ношир-матнчи (замонавий матнлар билан шуғулланувчи) каби мутахас-

сисликларга ажратилади. Ношир-матншунослар матнчи-муҳаррир деб ҳам юритилади. Улар асосан амалий ишлар билан шуғулланадилар.

Манбашунос-матншуносларнинг вазифаларига адабиётшунослик ва тилшуносликка хос бўлган, тарихчиларнинг манбашунослик ва историография соҳаларидаги барча тадқиқ усулларини қўллаш киради. Матншунослик қўлёзма нусханинг матн хусусиятларидан тортиб нашр кўринишидаги барча ютуқ ва камчиликлари ҳақида тасаввур уйғотувчи тадқиқотни амалга оширади. Матн тақдири, сақланиш даражаси, нашр безаклари ва тавсифий белгиларини ўрганиш матн тушунчасининг классик таърифига сиғмаса-да, адабий манбашунослик ва матншуносликда қабул қилинган матн тушунчасига биноан унинг ўрганиш доирасига киради.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, матн эдиция, археография, герменевтика, экзегетика, палеография, дипломатика, геральдика, сфрагистика, эпиграфика, нумизматика, метрология (хронология) каби соҳалар билан узвий боғлиқ. Масалан, эдиция – ҳужжатли ва мумтоз матнларнинг илмий нашрини амалга оширишдир. Археография ёзма манбаларни қидириб топиш, бирламчи ишлов бериш, илмий муомалага киритишни назарда тутadi. Кутубхона, турли фондлардаги қўлёзмаларнинг туркумлаштирилган тавсифи, археографик қиёсий таҳлили манба матнини тузишда муҳим ҳисобланади. Бундай ишлар натижалари матн

устида ишлашнинг равон боришини таъминлайди. Герменевтика қадимги ёзма матнлар мазмунини изоҳлаш билан шуғулланади, матншунослик учун асарнинг ўтмишда тутган ўрни, асар умумий мазмуни каби маълумотларни беради. Экзегетика эса диний матнларни филологик жиҳатдан таҳлил этишда матншунослик ишлари билан бевосита боғланади¹. Палеография (юнон. *palaios* – қадимий, *grapho* – ёзаман) қўлёзма асарларнинг қоғози, муковаси, сиёҳи, ёзуви ва ёзиш усуллари текширади. Дипломатика фармон, расмий ёзишмалар, ҳуқуқий акт ва ҳужжатларни ўрганиш, таҳлил қилиш билан шуғулланади. Геральдика (юнон. *heraldus* – жарчи, нишон) герблар, эмблемалар ва нишонларнинг маъно-мазмунини, тузилишини ўрганади. Сфрагистика - (юнон. *sphragis* - муҳр) турли муҳрлар ва улардаги ёзувларни текширади. Эпиграфика (юнон. *epi* – устида, *grapho* – ёзаман) тош, металл, суяк ва бошқа қаттиқ буюмлар устига ёзилган қадимги матнларни ўрганади. Нумизматика (лотин. *numisma* - танга) тангалар тарихи, уларнинг шакли, ёзуви, зарб этилган жойи ва вақтини текширади. Метрология ўлчовлар тизими, пул бирликлари, турли ҳисоблар, жумладан, йил ҳисоби ва тақвимларни ўрганувчи соҳадир.

Ҳозирги замон филологиясида матн устида ишлаш тамойиллари масалаларида кўпчилик томонидан

¹ Бу ҳақда қаранг: Мадраимов А, Фузаилова Г. Манбашунослик. – Тошкент: Фан, 2007. 9-10-б.

қабул қилинган ягона қоида йўқ. Маълумки, тарихий ва илмий манбашунослик матн тарихи, тавсифи ва матн мазмунини устида қўпроқ бош қотирса, матншунослик уларга қўшимча равишда матн талқини тадқиқига алоҳида эътибор қаратади. Шунинг учун ҳам манбашунослик тарихий ва табиий фанлар йўналишига, матншунослик асосан филология йўналишига тегишлилиги билан фарқланиб туради. Ўз навбатида матнларни бадиий ва лингвистик интерпретация этиш масалаларида ҳам ҳануз адабиётшунос ва лингвист матншунослар ўртасида бир тўхтамга келинмаганлигини қайд этиш зарур. Бу эса, матн талқини устида ишлаётган олимнинг қайси фан соҳасида иш олиб боришига ҳам боғлиқ.

Матншунослик тарихий ва илмий манбашунослик предмети ва вазифаларини ҳам ўз вазифаси деб билган ҳолда, қўшимча равишда муаллиф дастхати ёки унга тегишли вариантларни аниқлаш, матнда акс этган давр руҳи, муаллифнинг ғоявий ёндашуви (объектив ва субъектив) ва бадиий маҳорати даражасини ёритиш, унинг матн таҳрири устида ишлаш маҳоратини очиқ бериш, матннинг лингвистик ва адабий таҳлилини амалга ошириш, асарнинг матношти маънолари, таржима матн бўладиган бўлса, унинг эквивалентлик даражасини текшириш, матннинг яратилиш давридан бугунгача қўлёзмадан қўлёзмага кўчиб ўтиш жараёнида лингвистик ўзгаришларга учраш, матн вариантларининг пайдо бўлиш сабабла-

рини аниқлаш ва муаллиф варианты сақланиб қолмаган тақдирда, асарнинг дастлабки кўринишига яқин матнни тузишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Шу жиҳатдан матншуносликни қуйидаги уч таркибий қисмга бўлиш мумкин:

- 1.Матн тарихини ўрганиш.
- 2.Матн талқини тадқиқи.
- 3.Матн тузиш.

МАТН ТАРИХИ

Матншуносликнинг асосий услубий принципларидан бири матн тарихини яхлит (комплекс) равишда ўрганишдир. Бунда матндаги мақсадли равишда ёки тасодифан киритилган ўзгаришлар ҳам, кейинги даврларда юз берган нашрий сакталиклар ҳам назардан қочирилмайди. Шу жараёнда матншунослик тарихий-адабий, сиёсий-жуғрофий ва маиший характердаги турли масалаларни ҳам ўрганади. Шундан келиб чиқиб, матншунослик барча илмий соҳалар объектига дахлдор дейиш мумкин. Матн тарихини тиклашнинг халқимиз маънавий ҳаёти тарихидаги ўрни бекиёс. Зеро, кадимий қўлёзма китоб матнлари давр руҳини акс эттиради. Уларни жиддий ўрганиш муаллифнинг дунёқараши, ижтимоий воқеликка муносабати, давр илм-фани даражаси ва сиёсий жараёнлари ҳақида муайян тасаввур бериши мумкин.

Матн тарихи муайян матн ҳақидаги барча маълумотлар йиғиндисидир. У асарнинг шакл ва мазмуни

ҳақида аниқ тасаввур беради, матнга оид билвосита ва бевосита маълумотларнинг барчасини қамраб олади.

Адабиёт тарихи ўрганадиган барча масалалар матншуносликда ҳисобга олинади, бироқ унинг вазифаси аниқ. У матн тарихи ва тақдирини ёритади, матндаги ўзгариш хусусиятлари, сабаблари ва босқичларини ойдинлаштиради. Д. Лихачев матншуносликни матнларни нашр этиш жараёнидан ажратиб қарайди¹. Бу унинг рус полиграфик нашрлари, охириги икки-уч асрлик тарихга эга бўлган матнлар юзасидан олиб борган тадқиқотлари натижасида чиқарган хулосаси – «текстология асосида фақат матн тарихини ўрганиш ётади» деган тезисдан келиб чиқади. Ўзбек матншунослиги тарихини ўрганиш жараёнида биз бу тезис ўзини оқламаслигини кўрдик. Зеро, асрлар давомида ўзбек матншуносларининг заҳматли меҳнати асарнинг қўлёзма нусхасини яратишда намоён бўлган. Нашр тушунчаси қадимги қўлёзмаларни кўчириш ва тарқатиш каби анъанавий хаттотлик ва котиблик касбига дахлдор бўлгани учун матншунослик айни ноширлик, қўлёзмани кўчириш ва тарқатиш каби жараёнлар билан узвий боғлиқдир. Ўзбек матншунослигининг рус матншунослигидан яна бир фарқи шундаки, турли ёзувларда акс этган миллий ёзма маданиятимизни бугунги кунда оммавийлашти-

¹ Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. – М. – Л.: Наука, 1964, стр.7.

риш ҳам адабиётшуносларимизни нашр типларидан келиб чиққан ҳолда муайян даражада матншунослик билан боғлиқ вазифаларни бажаришга ундайди.

Матн тарихини ўрганиш қўлёзма асарнинг мавжуд нусхаларини ўзаро қиёсий текширишдан бошланади. Матнлар *тўлиқ, нуқсонли, тузатилган* (редакцияга учраган) ёки *тузатилмаган* кўринишларда учрайди. Қўлёзма нусхаларда унинг тарихи бевосита қайд этилган ёки билвосита аниқланадиган белгилар ёрдамида тикланади. Бевосита белгиларга қўлёзма асарнинг яратилиш ва кўчирилиш саналари, муаллиф ва унинг асарни ёзиш мақсади ифодаланган сўзбошиси, котиб номи ёки унинг қайдлари каби матншунослик учун катта аҳамиятга эга бўлган тавсифий мезонлар киради. Билвосита белгиларга ушбу асар ва унинг муаллифи ҳақида турли асарлар, хусусан, тазкираларда берилган маълумотлар, шунингдек, қўлёзма нусхаларни қиёслаш натижасида олинадиган текстологик натижалар киради.

Матн тарихини ўрганишда тарихий ёки адабий ёдгорликнинг яратилган ва кўчирилган даврини аниқлаш, манба нусхалари кўп бўлса, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Шу сабабли ёдгорликлар матни устида текстологик тадқиқотлар олиб боришдан аввал шу ёдгорликнинг мавжуд барча қўлёзмалари ҳақида маълумот йиғиш, қўли остидаги матннинг кўчирилиш даври, матний тўлиқлигига қараб таснифлаш ва шундан кейингина унинг тарихи-

ни кузатиш лозим. Агар қўлёзма қадимий бўлиб, бир неча асрлар давомида қўчириб келинган бўлса, қайси матнни асосий, таянч манба сифатида олиш мумкин? Кўпинча, матншунослар асосий, таянч матн сифатида кейинги манбаларда айнан такрорланган энг қадимги нусхани асосий, таянч нусха сифатида қабул қиладилар. Асосий, таянч нусхага талаб нашр мақсадига кўра турлича бўлиши мумкин. Агар мақсад муаллиф вариантыга жуда яқин матнни яратиш бўлса (илмий-танқидий матн), асосий нусха қадимий нусхаларни солиштириш ва матн тарихини тиклаш орқали танланган нусха бўлиши мумкин. Агар мақсад йиғма-қиёсий матнни нашр қилиш бўлса, унда асосий нусха сифатида энг тўлиқ ва матн тарихини ўрганиш орқали ишончли саналган нусха асосий, таянч матн сифатида олиниши мумкин.

МАТН ТАЛҚИНИ ТАДҚИҚИ

Матн талқини тадқиқи кўлёзма асарнинг адабий манба сифатидаги қимматини баҳолаш, бадиий асар матни ҳақида тўлиқ тасаввур пайдо бўлишида объектив асос бўлиб хизмат қилади. Кўлёзма, агар у шеърлар тўплами бўладиган бўлса, матншунос олдида икки вазифа кўндаланг туради. Биринчиси, кўлёманинг тарихи ва тақдирини ўрганиш, иккинчиси эса ундаги асарнинг матнини таҳлил қилиш. Биринчи ҳолатда матншунос манбашунослар каби кўлёманинг тавсифий белгилари, тузилиши, тадқиқ объектига айлангунча бўлган даврдаги тақдири, умумий текстологик белгиларини ўрганади. Иккинчи вазифа матншуноснинг бош вазифаси бўлиб, матн таҳлилини амалга оширади. Бу ҳолатда унинг олдида асарнинг бадиий қимматини белгилаш учун чуқур поэтик таҳлилни амалга ошириш, муаллиф ғоявий дунёқарашини очиб бериш ва унинг бадиий маҳорати даражасини белгилаш вазифаси туради. Тадқиқотчи ўз

мақсадига эришиш йўлида муаллифнинг диний, фалсафий, бадиий тафаккур оламига киришга мажбур. Агар қўлёзма дидактик ёки суфиёна мазмундаги асар бўлса, матншунос муаллиф позициясини, унинг ўз даври ижтимоий муаммоларига бўлган ёндашувини тадқиқ этиб, асарда тилга олинган воқеалар, таълимотлар талқинининг объектив ва субъектив жиҳатларини очиб беради.

Муаллиф муайян воқеа-ҳодисани ўз даври, ўзи мансуб тоифанинг қарашларидан келиб чиқиб талқин қилади. Шундай экан, матнда замон сиёсати ва жамиятнинг турли мафкуравий таъсирлари остида шаклланган қарашлар, ёндашувлар акс этиши ва турлича баҳо берилиши мумкин. Муаллиф қараши матнда акс этмасдан қолмайди. Матнни тадқиқ этишда унда акс этган талқин йўналишига қараб, давр сиёсати, ижтимоий-иқтисодий шароит, мафкуравий йўналишлар, муаллифнинг шахси, ижтимоий мавқеи, унинг дунёқараши очиб берилади.

Манбашуносларни кўпроқ тарихий фактлар, хронология қизиқтиради, бошқача айтганда, улар матн тарихи ва мазмунини ўрганишга эътибор берадилар. Матншуносларни эса, матн тарихи ва мазмунидан ташқари, матн замирида кўзда тутилаётган мақсад, талқин моҳиятини англашга бўлган эҳтиёж матнни чуқур таҳлил этишга мажбур қилади. Бунни қуйидаги мисолда кўрсатиш мумкин: Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» тазкирасида Бобораҳим

Машрабнинг 1710 йилда Қабодиёнда Сўфи Оллоёр билан учрашуви тасвирланган шундай матн келтирилади: «Шоҳ ва яна етти қаландар ва фақир Қабодиённинг такяхонасига қўндик. Шоҳ Машрабнинг Қабодиёнга дохил ўлмишлари оз фурсатда эл орасинда машҳур бўлмиш. Андек фурсатдин сўнг маълум ўлдики, Эшон Сўфи Оллоёр мунда эрканлар, орадан бир муддат ўтиб эрдик, Эшон Сўфининг муридларидан икки нафари келиб, шоҳга куллуқ адосидин сўнг дедиларки, ё Шоҳи қаландар, пиримиз Эшони Сўфи Сиз азизни ўз кулбалариға чорлайдурлар. Шоҳ Машраб алар жавобида дедиларки: маъкул, эрта намози жумаъдин сўнг Эшони Сўфи ҳазратларига куллуқ адосин қилғаймиз¹.

Сўфи Оллоёр ихлос билан Машраб йўлига пешвоз чиқиб, кутиб олади.

Салом-алик адосидин сўнг Сўфи Оллоёр Шоҳ Машрабга юзланиб: «Ё Машраби девона, шоирлик шуҳратингиз оламини тутадур. Сизни бирла мулоқот орзусида эрдим, эрса Тангри таоло бу орзуимга етказди. Хуш келдингиз, сафо келтирдингиз!» дейди. Сўнг шоҳ ва Сўфи ораларида ажиб суҳбат бўлиб ўтади. Гап орасида Шоҳ Машраб дейди: «Ё сўфим, Сиз бутун умрингиз мобайнида пулисиротга хушомад қилмишсиз. Ҳузурий дегани эса дўзахга хушомад этмиш. Ё сўфим, инсоф бирла тафаккур қилинса, дўзах

¹ Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон. Тошбосма, 156-бет.

ва пулисирот шу ёруғ дунёнинг ўзида мавжуд эмасму? Фарзанди одам умрининг ибтидосидин то интиҳосига қадар босиб ўтмиш йўлнинг ўзи – қил устида турмоқлик; гардун ва золимлар анинг бошига ёғдирмиш азобу укубатлар, сонсиз фалокатлар дўзах азобидин камму? Ё сўфим, оёқларингиз орасига бир назар ташланг «пулисирот» ва дўзах анда мавжуддир»¹.

Сўфи Оллоёр Шоҳ Машрабга юзланиб: «Ё Машраби мажзуб, гуноҳга ботманг. Аллоҳ таоло беҳишт ва дўзахни солиҳ ва кофир бандалари учун яратмиш. Ғофил бандаларни бу ҳақиқатдан огоҳ қилмоқ сиз ва биз учун ҳам фарз, ҳам қарздир»-дейди. Шунда Шоҳ Машраб дедиларки: «Ё сўфим, агар ҳақиқат қилингу-си бўлса, дўзах аро барча гуноҳкорлар тўлиб-тошуб, анда оёқ босарга жой қолмас, азоб малоикалари эрса ўз юмушларининг уҳдасидан чиқолмағайлар. Беҳишт эрса бўш қолур. Келинг, то танда жон мавжуд экан, шу ёруғ дунё ташвишлари борасинда жустужў қилмоғимиз маъкулроқдир...»².

Тарихчи манбашунос Н.Норкулов ўзининг «Сўфи Оллоёр ва Машраб» номли мақоласида ушбу учрашув тафсилотларига тўхталгач, шундай хулоса қилади: «Манбаларга кўра, мазкур учрашув 1711 йили воқе бўлган. 1722 йил Самарқанд вилоятининг беги Фарҳодбий оталиқ хонга қарши исёнга бош қўшгани

¹ Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон. Тошбосма, 156-бет.

² Ўша ерда.

учун оиласи билан қирғин қилинган эди. Каттакўрғон ҳокими бўлиб турган унинг иниси Сўфи Оллоёр Қуводиён, Қоратепин вилоятларида хон айғоқчиларидан яшириниб яшашга мажбур бўлади»¹. Кўриниб турганидек, манбашунос олимни суҳбат мазмуни қизиқтирмаган. У тарихчи сифатида фактларга эътибор қаратади ва Сўфи Оллоёрнинг ўз ватанидан узоқдалигини сиёсий жараёнлар билан боғлайди. Матншунос учун эса суҳбат мазмуни ҳам жуда муҳим. У буюк сиймо ўртасида бўлиб ўтган суҳбатдан бирининг шариат қонун-қоидаларини қатъий тарғиб этган ортодоксал ислом тарафдори экани, иккинчиси эса замонавий ислом шариати қоидаларини иккинчи даражали деб ҳисоблаган ва айни пайтда қалбан солиҳ банда бўлишни тарғиб этган маломатий суфий эканига эътибор қаратади ва шундан келиб чиқиб, давр ижтимоий ҳаётига баҳо беради.

Яна бир мисол: В.В.Бартольд ўзининг «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» асарида Навоий амирликдан истеъфо берган йилни кўрсатиш мақсадида қуйидаги тарзда Жомийнинг «Нафаҳот ал-унс» асарига суяниб фикр юритади: «Жомий сўзларига кўра, Навоий нақшбандияни чуқур ўргангач, 881 (1476-1477) йилда ўз хохиши билан обрў ва эътибордан воз кечиб (амирлик назарда тутилмоқда - Ш.С.), фақр йўлига

¹ Норкулов Н. Сўфи Оллоёр ва Машраб / Хожа Алоуддин Атор – нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси. Денов, 2004, 35-36-бетлар.

кирди»¹. В.В. Бартольдга асос бўлган Абдурахмон Жомийнинг сўзлари унинг «Нафахот ал-унс» асари дебочасидан олинган. Унда муаллиф асар яратилишига сабаб бўлган омиллар устида тўхталар экан, ёзади: «Дар таърихи санаи аҳади ва саманин ва саманмиа, муҳибби дарвишон ва муътақиди эшон, он ҳама аз шуғл сер ва бар факр далер - Низомиддин Алишер, ки ба тўъу ихтиёр аз олий маротиби жоҳ ва эътибор эъроз намуда ва ба қадами таслим ва ризо бар сулуки жодаи факру фано иқбол фармуда, аз ин фақир мисли он сурате, ки бар дил гузашта буд ва дар хотир мутамаккин гашта, истидъо кард»². Ўзбек тилидаги адабиётларда Жомийнинг сўзлари қуйидаги кўринишда учрайди: «881 йилда дарвишлар дўсти ва уларнинг мухлиси, ҳамма машғулотдан тўқ, фақирлик йўлига ботир амир Низомиддин Алишер (бу киши ўз хоҳиши ва ихтиёри билан даража ва эътиборнинг аъло мартабасидан бет қайтариб, таслим ва ризо қадами билан фақирлик ва фанийлик йўлини қабул қилган»), бу фақирдан кўнгилдан ўтган ва хотирда қарор топган шаклдагидай илтимос қилди»³. Шунга асосан, шу санада Навоий суфийлик тариқатини қабул қилган деган хулоса навоийшуносликда узоқ

¹ Бартольд В.В. Мир Али Шер и политическая жизнь: Сочин. В IX томах.- М.:Наука, ГРВЛ, 1964. - II том. Часть 2. -стр. 235.

² Абдурахмон Жомий. Нафахот ал-унс. ЎзФАШИ, инв. 5149, 2^а-вар.

³ Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Тўплам \ Нашрга тайёрл. П.Шамсиев. Тошкент: Фан, 1966. 136-бет.

йиллар ҳукм сурди. Матнга диққат қилинса, таржима бу тарзда ўгирилмасдан, балки «Дарвишлар дўсти ва уларнинг мухлиси, ҳамма (дунёвий) машғулотлардан тўйган, фақр йўлига ботирларча отланган, ўз майлу ихтиёри билан кадр эътиборнинг олий мартабалиридан воз кечган ва таслиму ризо қадами билан фақру фано йўлига юзланган Амир Низомиддин Алишер 881 йилда бу фақрдан кўнгилдан ўтган ва хотирда қарор топган шаклдагидай илтимос қилди» тарзида таржима қилинса тўғри бўлар эди. Зеро, Жомий жумласига синчиклаб қаралса, унда адиб сажъ усулини қўллаш ниятида иншо санъатида маъмул бўлган усул - сифатдошлар билан ифодаланган аниқловчиларни уюштириб келтиришдан фойдаланганлиги яққол кўзга ташланади. Қаранг: **«муҳибби дарвишон - мўътақиди эшон»** (дарвишларга севимли бўлган - улар эътиқод қўйган), **аз шуғл сер-бар фақр далер»** (дунёнинг ишидан тўйган - фақир бўлишдан кўркмаган) ва шунга монанд **«эъроз намуда-иқбол фармуда»** (юз ўгирган - юз қаратган). Ўз кадр-эътиборининг ошиб боришидан манфаатдор бўлмаслик ва фақру фано томон юзланмоқ дейилиши ҳали салтанатдаги мансабдан расман истеъфо берди дегани эмас. Шунга биноан, Жомий бу жумлада «расмий равишда фақру фано сулукини қабул қилди» маъносини ифодаламаётганлиги ҳам равшан бўлади. Шу нуқтаи назардан Жомий фикрини шу даврда, яъни ҳижрий 881/1476 милодий йилга келиб, Навоий «фақру

фано» сулукига ғоят мойил бўлганлигини назарда тутган, деб қабул қилиш мумкин. Маълумки, Навоий расмий равишда нақшбандия тариқатига байъат қилган эмас ва давлат ишларидан ҳам бўшай олмаган. Ундан ташқари, Жомийнинг ҳижрий 881 (1476) йил санасини келтиришдан мақсади мазкур китобнинг яратилиш ғояси туғилган пайтга эътиборни қаратиш эди. Унинг Навоий истеъфосига алоқаси йўқ. Кўриб турганимиздек, манбашунос учун муҳим бўлмаган жиҳатларга матншунос алоҳида диққат қаратади. Шу кўриб ўтилган мисоллар матншуносликда матн талқини тадқиқига эътибор зарур эканлигини англатади.

МАТН ТУЗИШ

Маълумки, матншуносликда матн тузишнинг бир неча шакллари қабул қилинган бўлиб, улар куйидагилардан иборат:

1. Илмий-танқидий матн.
2. Йиғма-қиёсий матн.
3. Илмий-оммавий матн.

Бадиий асарнинг *илмий-танқидий матнини* тузиш манбанинг нусхалари кўп бўлганда амалга оширилади. Илмий-танқидий матн, бу – матн тарихини илмий ўрганиш асосида муаллиф матнига яқин вариантыни тузишдир. Илмий-танқидий матн тузишнинг барча тадқиқотчилар учун қоидага айланган асосий принциплари мавжуд. Масалан, матн тузувчи асарнинг фанга маълум барча нусхаларини кўриб чиқиши шарт. Баъзи асарларнинг қўлёзма нусхалари орасидаги фарқлар кўп бўлиши мумкин. Бундай ҳолда илмий-танқидий матнни тузувчи матншунос *барча нусхаларни қўзатишга* мажбур бўлади. Кўп

нусхаларга эга манбанинг илмий-танқидий матнини тузишда нусхаларни саралаш муҳим ҳисобланади. Кўп нусхаларга эга манба матни устида ишлаш, айниқса, унинг илмий-танқидий матнини тайёрлаш бутун «инжиқлик»лари билан ўта нозик ва масъулиятли, тўхтовсиз аниқлик ва интизом талаб этувчи «заҳмат»лари билан машаққатли, аммо самарали меҳнатдир¹. Илмий-танқидий матн тузишда муаллиф нусхаси(автограф) бўлмаган тақдирда асарнинг қадимий, нуқсонлардан холи, ишончли нусхаси таянч матн сифатида олиниб, бошқа нусхалардан ёрдамчи манба сифатида фойдаланилади. Жумладан, адабиётшунос Р. Зоҳид Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-оҷизин» асари илмий-танқидий матнини тузишда 150дан ортиқ нусханинг умумий ва фарқли жиҳатларини матншунослик нуқтаи назаридан изчил текширган ва 25 (15 қўлёзма, 10 тошбосма) нусхани қиёсий таҳлил объекти сифатида олган². Нуқсонлардан холи нусха ҳамма вақт ҳам таянч манба бўла олмайди. У тажрибали хаттотнинг маҳорати туфайли аъло даражадаги нусха ҳолига келган бўлиши мумкин. Чунки ҳар бир қўлёзма, биринчи навбатда, ўз даврининг тарихий ёдгорлиги сифатида ўзигагина хос бўлган муайян тарихга эга. Матншунос, аввало, нусханинг

¹ Қаранг: Сўфи Оллоёр. Сабот ул-оҷизин. /Нашрга тайёр. Р. Зоҳид. — Т.: Санъат журнали, 2007. 6-бет.

² Зоҳидов Р. «Саботул оҷизин» асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филол. фанлари докт... дисс...— Тошкент, 2018.

энг қадимий вариантларини топиши керак. Қадимий нусха ҳам ҳамма вақт асл, муаллиф вариантыни акс эттирмаслиги мумкин. Айрим ҳолатларда, нусхалар ичидаги анча кейин яратилгани асл, муаллиф вариантыдан кўчирилган нусха бўлиб чиққан ҳолатлар учрайди.

Муаллиф дастхати ёки унинг даврида кўчирилган яратилган матн нусхалари мавжуд бўлса, илмий-танқидий матннинг илмий қиммати юксак бўлади.

Илмий-танқидий матнни тузишда матншуноснинг асар мазмуни, ғояси, матн тарихини чуқур билиши ва аниқ ҳулосага келиши муҳимдир. Бундай матнни тузишда барча жалб этилган нусхалар матни танқидий ўрганилади.

Матншунос ишга жалб этилган нусхаларни қиёсий ўрганиб, таянч нусхага солиштирган ҳолда барча матний ўзгаришларни илмий аппаратда қайд этиб боради. Тузилган илмий-танқидий матн шакли ёдгорлик ёзилган графикада нашр қилиниши бундай шаклдаги матн тузишнинг асосий принципларидандир.

Йиғма-қиёсий матн – бу имконият даражасида қўлга киритилган матнларни ўзаро қиёслаш натижасида тузилган муаллиф асарининг нисбатан тўлиқ вариантыдир.

Йиғма-қиёсий матн асар нусхалари кам ёки ишончли қадимий қўлёзма нусхалар мавжуд бўлмаган тақдирда амалга оширилади. Бундай матн муаллиф асари ҳақида тўлиқ тасаввур уйғотиш учун тузилади.

Йиғма-қиёсий матнни тузишда мавжуд қўлёзмалар орасидан таянч (асосий) нусха танлаш катта аҳамиятга эга. Таянч нусха сифатида имкон қадар тўлиқ, бошқаларига қараганда ташқи нуқсонлари кам, хатолари, ноаниқ жойлари оз нусха танланади.

Тарихда йиғма-қиёсий матнни тузишда муаллифга нисбат берилган барча ижод намуналари киритилган ҳолатларни учратиш мумкин. Бунга Яссавий ҳикматлари ёки Машраб ғазаллари тўпламларини мисол келтириш мумкин. Уларнинг баъзилари аслида бу муаллифга тегишли бўлмаган бўлиши ҳам мумкин. Ёки кейинги даврларда тадқиқотчи томонидан муайян асарнинг ўзига маълум қўлёзмаларинигина қиёсан ўрганиш, айрим ҳолатларда эса, улардаги барча таркибий унсурларни бирлаштириш орқали яхлит матн яратиш ҳоллари кузатилади. Уларни илмий-танқидий матн деб атаб бўлмайди. П.Шамсиев томонидан тайёрланган «Сабъаи сайёр» достони матни нашрда илмий-танқидий матн деб кўрсатилган¹. Шунга қараб кўпчилик уни илмий-танқидий матни деб ҳисоблайди. А.Рустамовнинг кузатишича, «Сабъаи сайёр»нинг ушбу матни бошидан минг байт таянч қўлёзма билан солиштириб чиқилганда қирқдан ортиқ турли хатолар аниқланган².

¹ Алишер Навоий. Ҳамса: Сабъаи сайёр. Илмий-танқидий матн. /Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев, Тошкент: 1956.

² Рустамов А. Матнчилигимиздаги нуқсонлар. ЎзАС, 1982 йил, 3 сентябрь.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг А.Н.Кононов томонидан тайёрланган нашри йиғма-қиёсий (сводный) матнга яхши мисол. 1948 йили А.Н.Кононов «Маҳбуб ул-қулуб» асари матнини Ленинград ҳамда Тошкент қўлёзмалар фондида сақланаётган саккизта қўлёзма нусха асосида тиклаган¹. Уларнинг энг қадимийси XVI аср бошларида китобат қилинган Ленинград нусхаси бўлиб, йиғма-қиёсий матн учун тенг нусха вазифасини ўтаган, орадаги **фарқлар илмий аппаратда кўрсатиб борилган.** А.Н.Кононов айнан ўзи амал қилган матн тузишдаги тадқиқот усуллари ва принципи хусусида ҳеч қандай маълумот бермайди. Йиғма-қиёсий матн тузишнинг муҳим принципи асарнинг дастлабки тўлиқ матнини тиклашдир. Йиғма-қиёсий матнлар асар илмий-танқидий матнини тайёрлаш учун илмий замин яратади. А.Н.Кононов «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг барча нусхаларини излаб топишни мақсад қилиб қўймаган ва ўзига маълум нусхалар билан кифояланган. Матншунос йиғма-қиёсий матнни тайёрлашда ўзи қўлга киритган ёки имкониятида бўлган манбалардан фойдаланади. Шунинг учун ҳам у ўзи тузган матнни «йиғма (сводный) матн»деб атаган. Ўша пайтглари Навоий юбилеи муносабати билан шоир ижодини оммалаштиришга бўлган шошилинич ҳаракат А.Н.Кононовга илмий-танқидий матн яратиш учун фурсат бермаган бўлиши мумкин.

¹ Наваи. Возлюбленный сердец. Сводный текст подготовил А.Н. Кононов. — М.— Л., 1948.

Йиғма-қиёсий матн қайсидир босқичда асарнинг асосий матни сифатида қаралиши мумкиндир, лекин илмий-танқидий матн тузилгандан сўнг ўз аҳамиятини йўқотади.

Йиғма-қиёсий матнни тузишда мавжуд қўлёзмалардан қадимийсини таянч нусха сифатида танлаш, фарқларни илмий аппаратда кўрсатиб бориш, ўзи қўлга киритган ёки имкониятида бўлган манбалардан фойдаланиш асосий принциплардир.

Шу билан бирга, йиғма-қиёсий матн тузишда қуйидаги принципларга риоя қилиш тавсия этилади:

- қўлёзмалар ва жалб этилган нусхаларнинг тавсифини келтириш;
- барча қўлёзма нусхаларни шартли белги билан белгилаш;
 - хат тури ва матн структурасини сақлаш;
 - асарнинг бошқа нусхалари мавжуд бўлмаган тақдирда нисбатан тўлиқ нусхани таянч матн сифатида қабул қилиш;
 - асосий матнда ёрдамчи нусхаларни шартли белгилар билан номлаш;
 - матний тафовутларни жадвалларда кўрсатиш;
 - барча жалб этилган нусхалардаги матнларни умумлаштириш.

Илмий-оммавий матн ягона, янги топилган асарни эълон қилиш ёки илмий-танқидий матн асосида матннинг кенг ўқувчилар давраси талабларини на-

зарда тутувчи академик¹ нашрини тайёрлаш учун тузилади. Илмий-оммавий матнларда қўлланадиган текстологик тамойилларга шарҳ, изоҳ ва луғатлар илова қилиш (ўзбек ёзувига транслитерация қилиш) киради. Шунингдек, матнни насрий баёни билан бирга чоп этиш, матн тўлиқ тушунарли бўлиши учун таржималарни ҳам келтириш, зарурат туғилганда қўлёзма асар матнини қискартириш, соддалаштириш, шеърый йўл билан ёзилган асар бўлса, насрий баён ёки изоҳлардан фойдаланишга рухсат берилади.

Масалан, «Хамса» дostonларининг оммавий нашрлари 1939 йилдан бошлаб тайёрлаб келинмоқда. Жумладан, 1939-1940 йиллар мобайнида «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Садди Искандарий» дostonлари алоҳида-алоҳида босилиб чиқди. Булардан биринчи дoston шарҳ, изоҳ ва луғатлар билан, қолганлари эса дoston шеърларининг насрий баёни билан китобхонга тақдим этилди. Ушбу нашрлардан мақсад кенг оммани тезроқ Навоий ижоди билан таништириш эди. Шу давргача нашр этилган «Хамса» матнлари бевосита қўлёзма ва тошбосма нусхалардан олинди. «Хамса»даги дostonлар 1948 йили («Ҳайрат ул-аброр»дан бошқаси) Навоий «Танланган асарлари» сериясида иккинчи марта нашр этилди. Дostonларнинг бу нашрига нас-

¹ Академик нашр — муаллиф асарларининг максимал даражадаги тўплами. Ундаги асарлар қатъий текширилган, турли нусхалари ўзаро қоғиштирилган илмий-танқидий матнга асосланган бўлиши шарт.

рий шарҳ берилмаган, лекин ҳар бирининг охирига изоҳ ва луғат илова қилинган. 1940 йилдан кирилл ёзувига ўтилгач, латин ёзувидаги «Хамса»ларни қайта нашрга тайёрлаш ишлари бошланади. «Хамса»ни кенг китобхонларга етказиш омма ўртасида миллий-маънавий қадриятларимиз билан таништиришда муҳим ўрин тутарди. Шунинг учун матншуносларимиз олдида матн турларининг хилма-хил шаклларида фойдаланиш масаласи кўндаланг бўлди. Шундай матн шаклларида бири матннинг насрий баён шаклини тузиш эди. Бу йўналишда амалга оширилган ишлар самарали бўлди. Ғафур Ғулом томонидан тайёрланган «Фарҳод ва Ширин»нинг илмий-оммавий наشريда асарнинг кириллча транслитерацияси ва насрий баёни ёнма-ён берилди¹. 1957 йилдан бошлаб дostonларнинг насрий ифодали нашрлари қайта босилди. Бу нашрларнинг ҳаммаси оммавий нашрлар бўлгани учун дostonлар сюжетиға бевосита алоқаси бўлмаган боблар қисқартирилган эди. С. Айний тайёрлаган мухтасар «Хамса» 1940-1947 йиллари икки бор нашр этилди.

Бундан ташқари, Амин Умарий ва Хусайнзода томонидан нашрга тайёрланган «Лайли ва Мажнун» дostonи ҳам худди шундай усулда амалга оширилди. Бу китобда ҳам бир томонда дostonнинг кириллдаги матни, иккинчи томонда унинг насрий баёни бериб

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Тошкент: Давлат нашриёти, 1956. 178–179-бетлар.

борилди¹. А. Қаюмов ҳам Алишер Навоий асарлари насрий баёнини тайёрлашда шу мавжуд принциплардан келиб чиқиб иш тутган. Кейинчалик Алишер Навоий асарларининг насрий баёнлари тайёрланиб, бирин-кетин нашр этилди. Улуғ шоир ва мутафаккир асарларини бундай усулда нашрга тайёрлаш ишларида алоҳида ташаббус кўрсатган атоқли навоийшунос олим А.Қаюмовнинг хизматлари катта бўлди.

Ўзбек матншунослиги қўлга киритган тажрибалар кенг илмий жамоатчилик томонидан маъқулланди. Адабиётшунос Б. Валихўжаев мумтоз адабиёт асарларининг насрий баёнини асл шеърини матндан алоҳида тарзда эмас, балки китоб бетининг бир томонида асл – шеърини нусха ва иккинчи бетида унинг насрий шарҳ ёки баёнини келтириш тажрибасини маъқуллади ва бу анъанани изчил давом эттиришни тавсия қилди².

Шу билан бирга, шуни ҳам унутмаслик керакки, ўтган асрнинг 60–80-йилларидан бошлаб Навоий асарларини нашр этишда манбага эмас, илгари нашр этилган нусхаларга суянилди. «Хамса»дostonлари бир неча марта алоҳида ва тўлиқ ҳолларда оммавий нашрга тайёрланди. «Хамса»нинг 500 йиллиги муносабати билан чоп этилган оммавий матн вариантига филология фанлари доктори Порсо Шамсиев тайёр-

¹ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. /Нашрга тайёрловчилар Амин Умарий ва Ҳусайнзода. – Т.: Фан, 1941.

² Қаранг: Валихўжаев Б. Ўзбек классик адабиёти тарихини ўрганишнинг долзарб масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988 йил, – № 4, 22-б.

лаган илмий-танқидий матнлар ҳамда изоҳлар асос қилиб олинди. Мустақилликдан сўнггина Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан чоп этилган 20 жилдлик Мукамал асарлар тўпламида илгари қисқартирилган боблар, шу давргача тузилган барча илмий-танқидий ва илмий-оммавий матнлар ҳисобга олинди. Илмий-оммавий матн принципларининг бошқа матн шакллари принципларидан асосий фарқи, биринчидан, ҳозирги ўзбек ёзувига транслитерация қилиниши бўлса, иккинчидан, кенг ўқувчилар аудиторияси талабларини назарда тутишидир. Масалан, «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матни Алишер Навоий асарлари 15 жилдлиги ўн иккинчи жилди, Алишер Навоий тўла асарлари 20 жилдлиги ўн учинчи жилди нашри учун асос қилиб олинди.

Илмий-оммавий матнни тайёрлашда матншунос ўқувчиларнинг қайси тоифасига мўлжалланаётганлигига қараб қўлёзма асар матнини қисқартириши, соддалаштириши, шеърый йўл билан ёзилган асар бўлса, насрий баён ёки изоҳлардан фойдаланиши мумкин. «Хамса» дostonлари, «Махбуб ул-қулуб», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Вақфия» каби асарлар матнларининг насрлаштирилган вариантлари шундай принципларга асосида яратилган.

1. Ягона нусхадаги асарларнинг илмий-оммавий матнига мисол қилиб Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мухтасар» асари матнини кўрсатиш мумкин. Унинг Париж Миллий кутубхонасида 1308–рақами

остида сақланаётган ягона нусхасининг микрофилми 1968 йили профессор Ҳамид Сулаймон томонидан Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондига олиб келинган эди. Адабиётшунос олим Саидбек Ҳасанов ушбу асарни нашрга тайёрлаб, 1971 йили замонавий ўзбек ёзувига транслитерация қилиб, чоп этди. Унда «Мухтасар» қўлёзмасини кўчиришда хаттот томонидан йўл қўйилган камчиликлар, жумладан, сўзларнинг тушириб қолдирилиши, бир сўз ўрнига бошқа сўз ёзиш, айрим жумлаларни такрорлаб ёзиш, ҳарфлар ўрнини алмаштириш каби ҳолатлар аниқланиб, муайян даражада тикланган. Хаттот томонидан тушириб қолдирилган сўз ёки жумлалар катта қавс ичига олинган. Масалан: қўлёзманинг 1^а-бетида 2 сатр юқоридан «сабаби сақийл» сўzlари тушиб қолган, бу сўзлар

1. Дебоча.
2. Ҳамд.
3. Муножот.
4. Наът.
5. Ғазаллар.
6. Мустазодлар.
7. Мухаммаслар.
8. Мусаддаслар.
9. Мусамманлар.
10. Таржиъбандлар.
11. Таркиббандлар.
12. Маснавий.

13. Қасида.
14. Соқийнома.
15. Қитъа.
16. Рубоий.
17. Муаммо.
18. Луғз (чистон).
19. Туюқ.
20. Фард.

Девонларда жанрлар кетма-кетлиги бузилмаслиги шарт, аммо алифбо ҳарфларида узилиш бўлмаслиги шарти билан айрим жанрлардан намуналарни тушириб қолдиришга рухсат этилади («Ғаройиб ус-сиғар» ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, таржиъбанд, маснавий, қитъа, рубоийдан, «Бадоеъ ул-васат» ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, таржиъбанд, қасида, қитъа, чистон, туюқдан иборат).

Шунингдек, алифбо тартибини бузмасдан терма девонлар тузиш тажрибаси ҳам маълум.

Девон қўлёзмаси матн ва сарлавҳалар, шунингдек, миниатюралар атрофига тортиладиган жадваллар, шамс, унвон – қўлёзманинг илк саҳифаси бош қисмида тилла суви югуртириб чизилган нақш-лавҳ, саҳифаларга олтин суви билан жило бериш (тазҳиб) каби безаклар билан зийнатланади. Албатта, бундай девонлар қимматбаҳо бўлиб, улар асосан, шоҳ фармонига асосан сарой кутубхонаси ёки совға учун тайёрланган.

Баёз

Девон ва шоирлар мажмуаси, тазкиралардан фарқ қилади. Баёз шеърлар тўплами бўлиб, бир неча шоирларнинг асарларини ўз ичига олади. Унда девондаги каби қатъий тартибга амал қилинмайди. Баёз муайян шеър жанрлари асосида ҳам тузилиши мумкин (баёзи мухаммасот, баёзи ашъор). Масалан, Хоразмда Ферузшоҳнинг фармони билан жуда кўплаб баёзлар яратилганки, уларнинг ҳар бири жанрий таркибига кўра бир-биридан фарқ қилади. Баёз бир шоир шеърларидан ҳам ташкил топиши мумкин (Баёзи Ҳазиний, Огаҳийнинг «Баёзи мутафарриқа»си). Баёзда бир неча шоирларнинг шеърларидан намуналар киритилади. Унда бир шоирнинг шеърлари бир неча ерда такрорланиши мумкин. Баёзлар девон тузмаган шоирларнинг ижодий меросини тўплашда, номаълум шоирларни аниқлаш ва ижодий маҳорати даражасини белгилашда катта аҳамиятга эга.

I. Қўлёзма баёзлар, умуман олганда, қуйидагича тузилишга эга бўлади:

- 1) сарбаёз (муқаддима);
- 2) лирик шеърлардан намуналар;
- 3) хотима-колофон;
- 4) фихрист (шеърлари киритилган шоирларнинг номи келтирилиши мумкин).

II. Баёзларнинг умумий белгилари:

- 1) шоирлар ҳақида маълумотлар берилмайди;

2) лирик жанрларда битилган шеърлардан ташкил топади;

3) боб ва бўлимларга бўлинмайди;

4) бир неча шоирларнинг шеърларидан намуналар киритилади. Сарлавҳалар қизил ёки қалин қора рангда ёзилади;

5) баёз бир шоир шеърларидан ҳам ташкил топиши мумкин;

6) баёзда бир шоирнинг шеърлари бир неча жойда такрорланиши мумкин;

7) баёзларда турли асрларда ижод этган шоирларнинг ижодларидан намуналар келтирилиши мумкин;

8) намуналар кетма-кет келтирилса, биринчи намуна устига шеър жанри ва шоир номи (ғазали фалони), агар мухаммас бўлса, кимнинг ғазалига боғлангани қайд этилади (мухаммаси фалони бар ғазали фалони) , кейинги намуналар «валаҳу», айзан (яна бири) деб ажратилади;

9) шеърлар устунларга ажратиб ёзилиши мумкин.

Кашкул (Мажмуа)

Кашкул, аслида, қаландарлар ўзлари билан доимо олиб юрадиган ва садақа йиғадиган идишнинг номи-дир. Унга садақалар аралаш-қуралаш солингани ту-

файли адабиётда турли шеър, мақол, ривоят ва нақллардан тузилган мажмуа ҳам кашкул деб аталган. Улар муайян тартиб ва қоидаларга эга эмас.

Тарихий асарлар

Тарихий асарлар ёзиш жуда узоқ муддат ва чуқур изланишларни талаб қилган. Улар асосан подшоҳларнинг топшириғига мувофиқ маълум бир шахсларга буюрилган.

Тарихий асарларда йилма-йил воқеалар «зикр»лар, яъни баён, тафсилот маъносида келувчи сарлавҳаларга ажратилади. Айрим ҳолларда муҳим воқеалар алоҳида «зикр» этилади. Бундай сарлавҳалар асосий матндан ажралиб туриши учун қизил сиёҳда йирик сулс хати билан ёзилади.

Тарихий асарлар, қоидага биноан, оламнинг яратилиши, Одам Ато ва пайғамбарлар тарихидан бошланади. Сўнг аста-секин муқаддаслаштирилган улуг подшоҳларга, китобни ёзишни буюрган шоҳлар, ҳомийлик қилган шахсларга ўтилади.

Барча кейинги тарихчилар ўзларидан олдин ёзилган асарлардан ўз кунларигача бўлган давр тарихини ёзишда тўғридан-тўғри кўчириш орқали фойдаланганлар. Бу усул фанда «компиляция», яъни ўзлаштириш дейилади. Кўп жилдли машҳур асарларнинг барчасида ушбу усул қўлланган, фақат муаллифнинг

ўзи яшаган давр ҳақидаги қисми илмий аҳамиятга эгадир.

Илмий асарлар

Илмий асарлар бадий асарлар қўлёзмаларидан ўзининг оддийлиги ва безаклардан холилиги билан ажралиб туради. Айрим чизмалар, рақамлар ва график тасвирлар жадвалларда берилади. Матн ичида айрим қайдларни алоҳида таъкидлаш лозим бўлса, ўша жумладаги бирор сўз ёки иборанинг устига қизил чизик тортиб қўйилади. Саҳифа четидаги бўш жой, яъни ҳошияда шарҳлар ёзиш, изоҳ, луғат ва бошқа қайдлар қилиниши, формулалар, чизмалар, ўсимлик ва ҳайвонларнинг суратлари чизиб қўйилиши мумкин. Ҳошия ёзувлари шу асарга шарҳ ёзган олимга, баъзи ҳолларда, қўлёзмани кўчирган котиб ёки асарни мутолаа қилганларга тегишли бўлади. Ҳошияда мутлақо бошқа асар жойлаштирилиши ҳам мумкин.

КИТОБАТ САНЪАТИ

Ислом маданиятида ёзма матнларни китоб ҳолатига келтириш санъат даражасига кўтарилган. А.Муродов ўзининг «Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» китобида мусулмон китобат техникаси ҳақида мукаммал маълумотларни беради¹.

Хаттотнинг матн кўчириши учун дастлаб яхши, сифатли қоғоз талаб қилинарди. XV асрларда, Навоий даврига оид қўлёзмаларга қараганда, Самарқанд, Бухоро шаҳарлари ўша замоннинг қоғоз саноатида энг йирик марказ бўлган. Бу қоғозлар икки турли бўлган: биринчиси фақат ипак лослардан (ҳеч қандай пахта толаси қўшилмай) тайёрланган бўлиб, пишиқ, жуда чиройли, яхши оҳор берилган, тоза ва силлиқликда тенгсиз қоғоздир. Киши уни қўлга олганда Европанинг янги кредит билетларини ушлагандек туюларди. Бунини «қоғози абрешимий» деб атадилар. Иккинчиси ярим ипакли бўлиб, ипак ва

¹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Тошкент: Фан, 1971. 16-18-бетлар.

наша ўсимлиги (каноп) толасининг тахминан эллик фоиз аралашмасидан тайёрланарди. Бу қоғоз пишиқ, салмоқли ҳамда яхши оҳорли бўлиб, «қоғози нимкатоний» деб аталарди.

Қамиш қаламдан қоғозга сиёҳ томмаслиги учун ҳамда қаламда доим етарли даражада сиёҳ бўлиши учун сиёҳдон (давог)га тўлгунча ипак лос солинардди. Ниҳоят, сиёҳдон бўккан лослар қаламнинг етарли миқдорда сиёҳ билан таъминланишига, котибнинг бекаму кўст ишлашига ёрдам берарди.

Хаттот қўлёзмани кўчиришга киришишдан аввал ўз олдида турган шалдирок варақдаги сатрлар қанча бўлиши кераклигини ва улар қандай, яъни тўғри чизик биланми ё параллель чизиклар биланми ёки қий-шиқ (қия) чизиклар билан берилиши керак эканлиги ҳақида эстетик талабларга мувофиқ мулоҳаза юритиб, тахминий белгилаб олади. Ундан кейин хаттот қоғоз (варақ)нинг ҳажмига лойиқ ёки шу иш учун тайёрланган «мистар» (транспарант) олади. «Мистар» қалин картон қоғоздан ёки тикилган бир неча варақ пишиқ қоғозлардан иборат бўлиб, унга ипакдан йўғон иплар тортиб қўйиларди. Бу иплар бир-биридан маълум ва тенг масофада параллель қаторларда ёки қия тортилиб турарди. Хаттот бундай мистарни қоғознинг остига қўйиб, тоза қўли билан босади. Натижада, ипларнинг қоғозга (вараққа) изи тушиб, бу излар эса махсус чизик ўрнида хизмат қиларди; мана шу чизик (йўл) бўйича матннинг сатрлари кўчирилари.

Хаттот қўлёзмани батамом ёки маълум бир қисмни тугатгач, қўлёзма лаввоҳ қўлига ўтади. Бу санъаткор лаввоҳ хаттотнинг барча қўчирган текстларини рангдор чизикли жадвал ичига, ҳошияни эса, одатда, қизил ёки ҳаво ранг чизик ичига оларди. Агар ҳошия рангдор бўлиши керак бўлса, у ҳолда лаввоҳ бўялган қоғоздаги матн учун ажратилган қисмини кесиб олиб, кейин моҳирлик билан рангли ҳошиянинг кенг рамкасига ёпиштиради. Қоғоздаги ёпиштирилган жойлар лаввоҳ томонидан усталик билан олтин ёки рангли кашталар (чизиклар) билан пардаланади. Иш шундай маҳорат билан бажариладики, санъатга чиникмаган кўз, албатта, бу ямоқни сезмасди.

Лаввоҳ баъзан оддий камишдан ясалган махсус асбоб воситасида қўлёзмаларнинг сатрлари орасига зарҳал, сурх ёки ложувардлардан афшон беради.

Ҳошиялар ҳамма вақт фақат ранг билан чегараланиб қолмасдан, баъзан унга соф олтин билан ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига оид нафис тавсирлар бериларди. Бундай тасвир (нақш)лар турли ранглардаги ҳошиялардан кўра чиройли кўринарди. Умуман, ҳошияни турли ранглар билан бўяш ёки ўсимлик услубида нақшлаш ўрнига кўпроқ йирик олтин жимжималар билан безатиларди. Бунга XV-XVI асрнинг энг яхши қўлёзмалари мисол бўла олади. Лаввоҳ қўлёзма (асар)нинг бош қисмига суюқ олтин бўёқлар билан катта ва кичик нақшлар чизарди. Бу нақшлар, одатда, «унвон» ёки «сарлавҳа» деб аталади.

Лаввоҳнинг иши битгач, қўлёзма расмлар билан безалиши учун мусаввир (миниатюрачи) қўлига ўтади. Энди рассом хаттот томонидан махсус бўш қолдирилган саҳифа (ёки ярим саҳифа ўринлар)ни сюжетли расмлар билан безайди. Рассом дастлаб нозик сарқалам (перо) билан расмнинг композициясини (бадий тузилиш негизини) чизади.

Қўлёзма хаттот, лаввоҳ, рассом меҳнатидан сўнг, ниҳоят, саҳҳоф (муқовасоз) қўлига ўтиб боради.

Юқорида айтганимиздек, қўлёзма безагига доир ҳамма ишни (хатто бўёқларни тайёрлашни) рассом бажарганидек, мукова ишидаги ҳамма юмушларни ҳам муқовасознинг ўзи бажарар эди. Мукова учун картон қоғоз қийқиндиларидан ёки бир неча варақларни елимлаб ёпиштириш йўли билан тайёрланади. Қоғозлар бўтқасимон суюқликда махсус форма (қолип)га қуйилади ва у қотарди. Тайёр бўлган қоғозни «мағзийи рехта», яъни «қуйма картон» деб аталади. Елимлаб ёпиштирилган картон «мағзийи сохта» дейилади. Кейинги картон биринчи картонга нисбатан монолит бўлмаса ҳам, аммо устки қисмининг силликлиги билан ажралиб туради, биринчи картон эса ғадир-будир ҳолда чиқар ва уни текислаш (силлиқлаш) учун усти елим билан чапланиб қуридилар ҳамда жилвир билан ишланарди.

Мукова, яъни қопқоқ жилди билан тикиладиган жойи алоҳида тайёрланади; жилд учун энг яхши саҳтиён тери ишланади. Ҳамадондан олиб келинадиган

биринчи даражали ошланган чарм «чарми ҳамадоний» деб аталарди. У жуда илиқ оч жигарранг тусли ва устининг ялтираб туриши билан танилган эди. Қопқоқни чармга ёпиштиргач, муқова курымасданок нам ҳолича унга жимжимадор нақш солинарди. Агар олтин билан безалиши керак бўлса, у ҳолда тухум оқи билан аччиқтош эритмаси суркалган қопқоқ устидаги чарм юзасини соф олтин япроқчалари билан қопланади. Ундан кейин қопқоқ сиртига Шарқда машҳур бўлган «ҳафтжўш» деб аталувчи махсус бўрттириб расм ишланган бронза тахтача (лавҳа) қўйиб, бироз каттароқ йўғон мрамор тахта билан қисиб қўйишар, сўнг тахтачани муқова қопқоғи устида махсус чўян ёки конуссимон усти текис ва қисқа дастали мис тўқмоқ билан босиб эзишарди. Натижада нам муқованинг қопқоғида тегишли чиройли бўрттирма расмлар ҳосил бўларди. Шундан сўнг иккинчи қопқоқ ҳам шу усулда ишланарди. Қопқоқнинг ички юзаси ҳам шундай қилинарди ёки текис рангли картон пухта ва бой бўрттирма нақшлар билан безатиларди.

Кейинги услуб қуйидаги йўл билан қилинади: муқованинг қопқоғидан бир неча марта кичик бўлган картон бўлагини олиб ҳамда унинг текис (силлиқ) қатламига бўёқ берилади. Шундан сўнг картонда юқорида кўрсатилган усулда чиройли нақшлар вужудга келарди. Картон куригандан сўнг қопқоқли ички томонига ёпиштирилар эди. Сатҳи бўш қолган томонларга олтин ёки қумуш билан бўрттирма нақш

ички нақшларни ўраб турувчи ҳошия қилинади. Қилинган муқованинг қопқоқларини қуритаётганида тоб ташламаслик учун уларни муқова тахтакач ёки исканжага солиб секингина қисадилар¹.

¹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Тошкент: Фан, 1971, 19-бет.

ТОШБОСМА НАШРЛАР

Ўзбек матншунослигининг ривож, янги имкониятлари кенгайишида XIX аср иккинчи ярмида Туркистонда очилган типо-литографик корхоналарнинг ўрни бекиёс бўлди. Асли литография сўзи грекча «lithos» – тош, «grapho» – ёзмоқ сўзларидан олинган. Тошбосма китоб босиш учун тошнинг сирти босма шакл бўлиб хизмат қилган, матн ёки тасвир тошбосма тошига қуюқ туш ёки махсус қалам билан туширилган ва нусхалар кўпайтирилган. Литография усулида китоб тайёрлашни баъзи олимлар ясси чоп этиш деб ёзишади. Жумладан, Ш.Зиёдовнинг ёзишича, ҳарф терилмайдиган, полиграфия терминологияси бўйича ясси чоп этиш усули литография бўлиб, яъни ясси чоп этиш – матн олдиндан қоғоз варағига битилган ва тош шаклга тескарисини туширилган аксдан нусха кўчириш усули ҳисобланади¹.

¹ Зиёдов Ш. Марказий Осиёда илк тошбосма китоблар нашри тарихидан // -Т.: Шарқшунослик, 2009, –№ 14, 136-б.

Марказий Осиёда илк типография расман Тошкентда 1868 йили ҳарбий штабда ташкил этилди. Тошкентдаги бу босмахона хизмат доираси учунгина ташкил этилган бўлиб, типо-литографияда асосан Туркистон губернаторлиги расмий хатлари, буйруқлари, телеграмма ва бошқа ҳужжатларини чоп этиш мўлжалланган эди. Тошкентда бирин-кетин матбаалар иш юрита бошлади.

Туркистонда китоб босишнинг икки хил усули қўлланди. Биринчиси типографик (михбосма) усул бўлиб, унда мих шаклидаги металл ҳарфларни қўлда териш орқали китоб босилган. Бунда араб ёзувининг насх ёзувидан кенг фойдаланилган. Иккинчиси эса литография (тошбосма) усул, унда дастлабки, асосий ишни хаттот бажарган. Хаттот босиладиган китобнинг матнини махсус қоғозга кўчирган. Бу қоғоздаги матн тошқолип сиртига ўтказилган ва унга кимёвий ишлов берилган. Сўнгра ана шу тошқолиплардан нусхалар олинган. Хаттот тошбосмага матн кўчирганда асосан настаълиқ хатидан фойдаланган. Лито-типографикка нисбатан литографик усул кенг қўлланган. Бунга Алишер Навоий асарларининг 1879–1917 йиллар давомида Туркистон шаҳарларидаги кўп матбааларда босилган 70га яқин нашри фақат тошбосма усулида амалга оширилганлиги мисол бўла олади¹.

¹ Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фаъ, 1991. 39-б.

Ўрта Осиёда тошбосма усулидаги дастлабки матбаа Хивада Муҳаммад Раҳимхон II саройида ташкил этилди. «Шарқда биринчи матбаа 1832 йили Эронда пайдо бўлган эди. Шунинг учун Эрондан Иброҳим Султон номли матбаачи Хива саройига таклиф этилади. Иброҳим Султон маҳаллий ёшлардан Отажон Абдаловга матбаачилик сирларини ўргатади, 1874 йилдан бошлаб баъзи ҳужжатлар тошбосма усулида чоп этила бошлайди»¹.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида Хива хонлиги маданий ва ижтимоий ҳаётида муҳим роль ўйнаган Муҳаммад Раҳимхон II кутубхоналар ташкил этиш ҳамда қўлёзма манбаларни асраш ва кўпайтиришга катта аҳамият қаратган. Бошқа Хива ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ Муҳаммад Раҳимхон II ўз замонининг етук шоири бўлган. У тарихий, адабий асарларни севган ва уларни кўплаб кўчиртирган ҳамда саройга тўплаган. Муҳаммад Раҳимхоннинг иккита кутубхонаси бўлиб, бири қишки қароргоҳ – Арк ичкарасида, яна бири ёзги қароргоҳ – шаҳар ташқарисидаги Тозабоғ саройида жойлашган эди. Бу кутубхоналарда ихчам феҳрист – каталоглар тузилган, китобларнинг муқоваларига уларнинг номлари битилган ёрлиқлар ёпиштирилган. Феҳрист-каталогда қўлёзма ва литографик асарлардан жами 914 жилд

¹ Эркинов А.С., Полвонов Н.Т., Аминов Ҳ. А. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т. : Янги аср авлоди, 2010. 9–10-бетлар.

китоб баёни келтирилган. Улар 893 асарни ташкил этиб, буларнинг 604 жилди қўлёзма бўлиб, 310 жилди тошбосма нусхалардир¹.

Шу даврда Тошкентда ҳам биринчи хусусий литографик матбаа – С.И.Лахтин матбааси иш бошлады. 1877 йили очилган бу босмахона рус тилидаги китоблар билан бирга маҳаллий тиллардаги китобларни ҳам нашр қилишга эътибор қаратди. Тошкентдаги йирик матбаалардан яна бири – О.А.Порцев матбааси эди. У 1888 йили очилиб, китоблари анча сифатли, қоғози ва муқовалари алоҳида эътибор билан танланар эди. В.М.Ильин матбааси эса 1899 йили ташкил топган, унда ўзбек адабиёти тарихига оид кўпгина китоблар босиб чиқарилган².

Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Андижон, Марғилон каби шаҳарларда кейинчалик ривож топган матбаалар ўзаро бир-биридан кескин фарқланмайди. Лекин шунга қарамай уларнинг айрим томонлари, жумладан, нашр этиш техникаси ва сифати, асосан чоп этган асарлари мавзу кўлами билан турлича бўлган.

XIX аср охири – XX аср бошидаги тошбосма нусха тайёрлаш жараёнида олиб борилган амалий ишлар ўзбек матншунослиги билан бевосита боғлиқ. Нашр

¹ Эркинов А.С., Полвонов Н.Т, Аминов Ҳ. А. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т. : Янги аср авлоди, 2010. Ўша асар, 38-бет..

² Қаранг: Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан // Адабий мерос, 1968, –№1, 99-б.

учун нусхаларнинг танланиши, уларни нашрга тайёрлаш чоғида муайян таҳрир ишларининг олиб борилиши матншунослик изланишларини талаб қиларди. Кўплаб нусхалар орасидан босма нашр учун нусхаларни саралаш ҳамда нашрга тайёрлаш жараёнида уларни қиёсан ўрганиш, лозим бўлганда, матний тафовутларни бартараф этиш, хатоларни аниқлаб, ягона матнни тузиш ишлари кейинги давр матншунослигида муайян принципларнинг шаклланишига замин яратди. Шу жиҳатдан тошбосма нусхадаги китоблар Ўрта Осиё халклари тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиш билан бирга матншуносликнинг шу даврга хос хусусиятларини ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятли ҳодиса ҳисобланади.

Ўзбек матншунослиги тараққиётида бу даврнинг ўзига хос хусусиятлари шу билан ажралиб турадики, тошбосма нусха тайёрлаш учун айнан матншуноснинг ишини бевосита ўз вазифаси билан алоқадор ҳолда котиб, ношир, муҳаррир кабилар амалга оширган. Тошбосма нусха учун асарни кўчираётган хаттот ёки котиб ўз ишига илмий ёндашиб, қўл остидаги матнга танқидий қараган. Албатта, бундай ёндашувни ҳозирги даврдаги танқидий муносабат билан тенглаштириб бўлмайди. Аммо хаттот ва котиблар матнни нафақат кўчириш билан шуғулланганлар, балки уни бадий, фалсафий ва тарихий жиҳатлари билан бирга комплекс тадқиқ этганлар, жиддий текширувдан ўтказиб, тегишли тузатишлар киритганлар. Ўрта

Осиё хаттотлик санъати тарихини ўрганган А.Муродов Шарқда котиблик билан ном чиқарган ҳар бир шахс оддий техник вазифасини бажарувчи киши эмас, балки ўз замонасининг маданий ҳаётида фавқулодда катта роль ўйнаган илм-маърифат аҳли ва йирик маданият арбоби бўлганини алоҳида таъкидлайди¹.

Тошбосма нашр учун матн тайёрлашда хаттот кўлёмаларни маълум даражада ўрганиб, уларнинг ишончлилари асосида тошбосма учун матн тайёрлаган ва муайян матншунослик фаолиятини олиб борган.

Котибларнинг кўпчилиги филологик билимга эга саводли, илмли кишилар бўлган. Хусусан, А.Муродов машҳур Шохмурод котиб шогирдларидан Хусниддинхон ҳақида сўз юритаркан, уни «Шарқ адабиёти тарихи ва назарияси бўйича олим ҳамда араб, форс тилларига таржимон эди»², – деб ёзади. XIX асрнинг иккинчи ярмида таржимонлик фаолияти билан танилган Алмаий Қори Фазлуллоҳ Миржалол ўғли машҳур шоир ва хушнавис хаттот бўлган. Шарқ дидактик адабиётининг ўзбек тилидаги таржималари орасида энг машҳурларидан бири бўлган «Калила ва Димна» асари Алмаий қаламига мансуб бўлиб,

¹ Қаранг: Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Т.: Фан, 1971. 4-б.

² Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Фан, 1971. 152-б.

тошбосмада бир неча бор нашр этилган ва халқимиз томонидан севиб ўқилган. «Калила ва Димна»нинг ўзбек тилига қилинган кейинги таржимасида қаҳрамонлар ҳамда персонажлар, мамлакат, шаҳар ва қушлар номи ҳам турли таржималарда турлича бўлганлигидан кўпроқ Алмаий таржимасига таянилган¹. Бундай котиблар асар матнининг мукаммал бўлиши-ни таъминлаганлар.

¹ Қаранг: Калила ва Димна. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1977. 253-б.

ФАКСИМИЛ НАШРЛАР

Муаллиф асарининг мўътабар қўлёзма нусхаси бўлган тақдирда, унинг факсимил (факсимиле) нашри кўплаб янги тадқиқотлар учун бебаҳо манбага айланиши мумкин. Айниқса, илмий-танқидий матнларни тайёрлашда турли давлатларда сақланаётган қўлёзма асар нусхаларининг факсимил нашрлари ниҳоятда асқотади. Илмий-танқидий матнлардан олдин факсимил нашрларни амалга ошириш илмий-танқидий матнлар савиясига баҳо беришда тадқиқотчилар учун кенг имконият очади. Факсимил нашр қўлёзма ёзуви, имлоси, безаклари, структураси каби асар матни тарихини ойдинлаштирувчи жиҳатларни аниқлаш ишларини осонлаштиради. Бундай нашрларда қўлёзманинг тавсифи, мундарижа ва тегишли кўрсаткичлар бўлиши, луғат қўлёзмаларида сўзларнинг алифбо сирасида берилган очқичи бўлиши шарт.

1968 йили Ҳ.Сулаймонов Алишер Навоий «Илк девон»ининг 870/1465–1466 йили машҳур хаттот Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган қўлёз-

масининг факсимилини нашр эттирди. «Илк девон»-нинг факсимилида қўлёзманинг хати йирик настаълик услубида, Хуросоннинг олий навли ипак қоғози-га қора сиёҳда ёзилган. Хаттотнинг хати асар матни-ни аниқ ифодалаган, деярли барча ҳарфларни ўқиса бўлади. «Наводир ун-ниҳоя» фотокопиясида эса, бироз хиралик бўлиб, қўлёзamani ўқишда баъзи қийинчиликлар учрайди¹. Бу хусусда С. Ғаниева қуйидаги мулоҳазани билдиради: «Хатнинг ёзилиш услуби ҳақида айтиш керакки, у профессионал котиб хатиға ўхшамайди. Масалан, «алиф», «коф», «лом» ҳарфлари ўнг томонга мойил қилиб ёзилган. Мисраларнинг нотекислиги эса хатнинг мистарсиз ёзилганидан белги беради. Лекин, шубҳасиз, хат китобат санъатидан пухта хабардор одамнинг қўли билан ёзилган. Ҳарфларнинг муайян мутаносиблигининг сақланиши, ҳар бир ҳарфнинг аниқ ифодаланиши, хусусан, ҳарфларнинг нуқталари алоҳида-алоҳида қўйилиши фикримиз далили бўла олади. Айни чоғда ҳарфларнинг уст ва остки нуқталарининг аниқ ва дона-дона қўйилиш ҳолини қадимги ўзбек тилидан хабардор бўлмаган форсийзабон котибларга енгиллик туғдириш мақсадида қилинганлигидан далолат берувчи омил деб қараш мумкин»². Факсимил нашрларнинг яна бир гўзал

¹ Навоий дастхати. Наводир ун-ниҳоя. /Нашрга тайёр., сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. — Т.:Фан, 1991.

² Навоий дастхати. Наводир ун-ниҳоя. /Нашрга тайёр., сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. -Т.:Фан, 1991. 8-бет.

намунаси Алишер Навоийнинг Оққуюнли давлатида яшаган мухлислари томонидан тайёрланган девон бўлиб, Афтондил Эркинов томонидан топилиб, нашр этилган¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳозирги даврда дунёдаги барча кутубхоналар ўз захираларидаги манбаларни электрон кўринишда эълон қилмоқдалар. Ушбу имконият кўлёзма асарларнинг рақамли нусхаларини олиш, келишган ҳолда факсимил нашрларини амалга ошириш ва тадқиқ этиш ишларини йўлга қўйишни бир мунча осонлаштирмоқда.

¹ Эркинов А. Алишер Навоий. Оққуюнли мухлислар девони (1471). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва кириш муаллифи А.Эркинов. Факсимиле. ILCAA, 2015.

МУҲРЛАР

Муҳрлар билан шуғулланиш фанда **Сфрагистика** - (юнон. *сфрагис* - муҳр) дейилади. Муҳр ва тамғалар манбашуносликда муҳим аҳамиятга эга. Муҳрлардан давр ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, санъати ва адабиёти тарихи билан боғлиқ маълумотларни англаш мумкин. Б.Ражабова «Девону луғотит турк» асарида келтирилган тамғалар ҳақида гапирар экан, Маҳмуд Кошғарий туркий халқларнинг ўтмиши, менталитети, эзгу мақсадларини ўзида мужассам этган тамғаларнинг йигирмадан ортиқ расмли ёзув тасвирларини илова қилгани, иккинчидан, тамға давлат нишонни, белгиси сифатида, учинчидан, қулдорларнинг ўз қулларига босадиган хусусий тамғаси ва тўртинчидан эса, ҳукмдорларнинг авлоддан-авлодга қолувчи хонлик, ҳукмдорлик белгиси ва давлат, сулола рамзи бўлмиш тамға, тавқеъ, муҳр каби маъноларида ҳам келганини қайд этади¹.

¹ Ражабова Б. Муштарак адабий ҳодисалар. Тошкент, 2019, 30-бет.

Фан тарихида мухрларни ўрганиш геральдика (герблар тарихи) ва нумизматика (тангалар тарихи) каби фан соҳалари қаторида жиддий тадқиқот объекти саналади. Дунё давлатчилиги тарихида мухрлар билан боғлиқ воқеалар кўпроқ тарихий шахслар ҳақидаги ҳикоя ва қиссаларда келтирилган. Ривоятларга кўра, Бобил ҳукмдорлари узук кўзига мухр қўйиб, қўлларига тақар эканлар. Миср амалдорлари ҳам узукка мухр ўйиб кўпинча бош бармоқларига таққанлар ва имзо ўрнида фойдаланганлар. Мухрдаги ёзувлар имзо вазифасини ўтаса-да, соҳибининг ҳаётий шиорини англатган. Қадим яҳудийлар подшоҳи Сулаймон пайғамбар бармоғидаги узугига «бу дунё ўткинчидир» деб ўйиб ёзилган экан. Амир Темурнинг узугига «рости-русти», яъни «юксалиш тўғриликида» деб ёзилган бўлиб, унинг шиори тараққиётнинг гарови бўлган адолатни қарор топтириш эканлигини англатади. Хитойда амалдорлар мухрга ўзлари учун тумор ва муқаддас саналган ҳайвонлар суратини солиб камарларига такиб юрганлар. Муҳаммад (с.а.в.) қабилаларни ислом динига даъват қилиб юборган номаларида кумушдан ясалган узук кўзига ўйдирилган мухрдан фойдаланар эканлар. Унда «Муҳаммад Расулulloҳ», яъни «Муҳаммад – Аллоҳнинг пайғамбари» деб ёзилган экан. Алишер Навоийнинг мухрига «Бу дунёдан ғариб ва факирдек яшаб ўт» деган ҳадис ўйиб ёзилган.

Мухрдаги ёзувларни ўқиш муайян тажриба талаб қилади. Баъзи мухрларни юқоридан пастга, баъзи-

ларини пастдан юқорига қараб ўқиш лозим. Айрим пайтларда муҳр беазаги ғояси, узук кўзи ўлчови, ҳажмидан келиб чиқиб, ўртада ёзилган сўздан юқори ва қуйига қараб ўқиш лозим бўлади. Ҳар бир ҳарфни ўз ўрнига қўйиб чиқиш ҳам мураккаб вазифадир.

Муҳрлар тарихий манба сифатида ҳам фанга муайян маълумот бериши мумкин. Масалан, Самарқанднинг Боғишамол қишлоғида олиб борилган археологик казишмалар жараёнида топилган бир узукда ажойиб нақшлар орасида куфий хат билан «Али» сўзи тўрт марта ёзилган экан. Агар шу ҳарфлар абжад билан рақамларга айлантирилса, 440 рақами ҳосил бўлади. Бу ҳижрий 440 йилни англатади (милодийга айлантирсак, 1048 йилга тенг бўлади).

Баъзи муҳрларда муҳр эгаси ва отасининг исми учрайди. Бу ўзига хос шахсни билдирувчи ҳужжат вазифасини ҳам ўтаган. Айрим муҳрларда шахс исми ва унга хос бўлган айрим унвонлар, фазилатлар шеърий усулда ҳам келтирилган.

Қўлёзмаларга урилган муҳрлар эгалик ҳуқуқини англатади. Ўтган замонларда ҳар бир амалдор, мулкдор ва ўзига тўқ одамларнинг шахсий муҳрлари бўлиб, ҳужжатларга, шунингдек, ўз кутубхонасидаги қўлёзмаларга босганлар. Шу муҳрларни ўрганиш орқали матншунос ва манбашунослар қўлёзма манба тарихини ёритганлар. Айрим кишилар ўзлари мутолаа қилган қўлёзмаларга ҳам муҳр босганлар. Бу, ўз навбатида, ушбу қўлёзма нусха кимларнинг назаридан ўтганлигини ҳам аниқлаб беради.

II. АМАЛИЙ МАТНШУНОСЛИК (МАТНЧИЛИК)

МАТНШУНОСЛИКНИНГ ТАДҚИҚ УСУЛЛАРИ

Матншуносликнинг тадқиқ усуллари бир қанча бўлиб, умумэътироф этилган қоидаларга матний тафвутларни таҳлил қилиш, кўчиришдаги хатоликларни таҳлил этиш, муаллиф матни хатоликларини аниқлаш, матнни онгли равишда ўзгартириш ҳолларини аниқлаш, қўлёзма тавсифини амалга ошириш, конъектура йўли билан матнни тиклаш, қўшимчалар ва тушириб қолдиришларни аниқлаш, глосс ва интерполяциялар таҳлили, қўлёзма нусхалар ўртасидаги фарқлар таҳлили, нусхалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва муносабатни аниқлаш, матнларни классификация қилиш, текстологик белгиларни аниқлаш, матнларни тиклаш (реконструкция), матнларни саналаштириш, матннинг яратилиш жойини аниқлаш,

атрибуция, атетеза ва асосий матн тузиш усуллари киради.

1. Қўлёзманинг ўлчамларини ҳисоблаш. Манба-шунослик ва матншуносликда тавсиф қўлёзманинг ўлчамларидан бошланади. Қўлёзма асарларнинг ўлчами рус шарқшунослигида эни ва бўйини сантиметр ҳисобида олинган узунлиги билан белгиланади. Шундан сўнг варақлар ўнгдан бошлаб «а-б» шаклида рақамлаб чиқилади. Масалан, 24 варақ (88⁶-111⁶), 15X22.

Европа шарқшунослигида эса inch (дйюм) ўлчов бирлиги (1 дйюм – 2.54 см ёки 25.4 мм.) билан ҳисоблаш қоидага киритилган. Масалан, қўлёзма ўлчамлари куйидагича қайд этилади: Book of 328 pages, 5 1/4 by 8 1/2 inches. Сатрлар сони, қаторлар узунлиги, варақнинг формати ва бошқа ўлчамларни аниқлаш методикаси XX аср бошларида А.Кларк томонидан ишлаб чиқилган¹.

2. Атрибуция ва атетеза. Атрибуция деганда матн муаллифини аниқлаш тушунилади. Атетеза эса, муайян асарнинг муаллифи нотўғри кўрсатилган тақдирда, уни ноўрин муаллифликдан ҳимоя қилишга айтилади. Атрибуция ҳолатида матншунос матннинг, масалан, ғазалиёт бўладиган бўлса, мактаъдаги тахаллус воситасида матн классификацияси, саналарни белгилаш, текстологик белгилар, матннинг яратилиш жойини аниқлаш каби бир қанча текстологик тадқиқ

¹ Clark A. C. The Descent of Manuscripts. Oxford, 1918.

усулларидан фойдаланиб, муаллиф номи ва таржи-
маи ҳолини тиклаши мумкин. Атете́за ҳолатида эса,
баҳс қилинаётган муаллифнинг барча асарлари қиё-
сан ўрганилиб, ҳудудий ва даврий, ғоявий, услубий,
текстологик жиҳатдан комплекс тадқиқ амалга оши-
рилади ва ҳулоса чиқарилади.

3. Конъектура йўли билан матнни тиклаш.
Конъектура деганда матн контекстидан келиб чиқиб
матндаги хато ёзилган ўринлар ёки ўқиб бўлмас да-
ражада ўчиб кетган сўз ва жумлаларни тиклаш ту-
шунилади. Конъектура фақат беихтиёр равишда ёки
эътиборсизлик туфайли йўл қўйилган хатоларни ту-
затишга нисбатан қўлланади.

4. Глосс ва интерполяциялар таҳлили. Қўлёзма
нусхаларнинг ҳошияларида учрайдиган изоҳлар, тўл-
диришлар, конкретлаштирувчи мулоҳазалар, бошқа
манбаларга ҳаволалар, Қуръони карим оятлари ёки
ҳадислардан шу муносабат билан келтирилган ми-
соллар матншуносликда глосс деб аталади. Улар асо-
сий матндан алоҳида бўлиб, умумий мазмунни тўл-
диришга хизмат қилади. Замонавий матншуносликда
изоҳлар номи остида келтириладиган барча маълумотлар
глоссга тааллуқлидир. Қадимий манбаларда
уларни саҳифадаги асосий матн ҳошиясида ёзиш
расм бўлган. Аммо қўлёзмадан нусха кўчириш жа-
раёнларида айрим хаттотлар ҳошиядаги битикларни
асосий матнга қўшиб юборган ҳолатлар ҳам учрайди.
Бундай ўзбошимча таҳрир интерполяция дейилади.

Интерполяцияни асосий матндан ажрата олиш матншунос олдида турган мураккаб вазифалардандир. Матншунос асосий матннинг ўзига хос услуби ва структурасини жиддий ўрганиш орқали интерполяцияни аниқлаши мумкин. Шунингдек, қўлёзма матнининг илгари ўчиб кетиши, йиртилиши натижасида маъно мавҳумлигига сабаб бўлган ўринларини ва айти шу нусхадан кўчирилган кейинги нусхалардаги матн бўлакларини қиёслаш орқали интерполяцияни ажратиш олиш мумкин.

5. Матнларни таснифлаш (классификация қилиш). Матнлар жанр ва нашр турлари бўйича таснифланади. Жанр турларига адабий (девон, достонмаснавий, қасида ва шу кабилар), тарихий (тарихийнома, тазкира-эсдалик, манокӣб, вақфия ва шу кабилар), ёзишмалар (мактубот, рукъаот, муншаот ва шу кабилар), диний (тафсир, таъвил, фикҳ, калом, тасаввуф ва шу кабилар), фан соҳаларига бағишланган матнлар киради. Турли тўпламлар, монографик рисола, мажмуалар, баёзлар шаклида кўчирилган ёки тошбосма усулида чоп этилган асарлар нашр турлари бўйича таснифланади. Таснифлаш матншунос учун муҳим аҳамиятга эга. Зеро, тадқиқ этилаётган матн турли жанр ва нашр турларига хос белгиларга эга бўлиши мумкин. Масалан, тазкираларда биографик маълумотлар билан бирга шеърлардан парчалар, хатлардан намуналар ёки тарихий лавҳалар қоришиқ келади. девонлар эса, муайян структурага эга бўлиб, бу

тартиб бузилиши унинг мажмуага айланиб қолишига олиб келади. Баёзлар тазкиралар каби тўплам-антологиялар характерида бўлса-да, уларнинг таркибини шоирлар ижодларидан намуналар ташкил этади.

6. Матннинг яратилиш жойини аниқлаш. Матн муаллифи аниқ бўлмаган ҳолатларда матннинг яратилиш жойига қараб муайян ҳулосаларга келиш мумкин. Бунда матн воқеалари баёни, хошиялар ва очиқ саҳифалардаги қайдлар, муҳрлар каби матн тарихини очишга имкон берадиган барча имкониятлар ўрганилади. Матндаги шевага хос фонетик, морфологик ва лексик шакллар, муайян маконга хос маросим ва урф-одат, анъаналар матннинг яратилиш жойини аниқлашда яхши кўрсаткич бўла олади.

7. Текстологик белгиларни аниқлаш. Қўлёзма асарлар ўз кўчирилиш тарихининг муайян босқичларида бошқа ном остида кўчирилиши ҳам мумкин. Асарнинг халқ орасида машҳур бўлган номи ёки шу жанр гуруҳига кирувчи атамалар бунга сабаб бўлади (масалан, «Ҳидоя», «Мухтасар», «Виқоя» ёки «Ҳазойин ул-маоний», «Чордевон» кабилар). Асарнинг асл номини тиклаш учун матншунос ўзи тадқиқ этаётган қўлёзма асарнинг нусхаларини қиёсан ўрганиб, саралаш йўли билан улар орасидан матни айнан такрорланаётганларини ажратиб олади. Уларнинг аҳамиятга эга ўхшаш жиҳатларини, яъни текстологик белгиларни ўртасидаги мутаносибликни тиклайди. Номи бир хил бўлган матнлар ўртасида фарқ бор ёки йўқлиги-

ни кузатади. Текстологик белгилар барча тавсифий аломатлар, таҳрир изларини ўз ичига олади.

8. Матнни тиклаш (реконструкция қилиш).

Матншунос асосий матнни тузишда қўлёма асар нусхаларида учрайдиган фарқлар, тушириб қолдириш ёки қўшиб ёзиш каби ҳолатларга дуч келади. Уларнинг тўғри-нотўғрилигини текшириш ва аниқ тўхтамга келгандан сўнг асосий матнга тузатиш киритиш матншуноздан катта меҳнатни талаб қилади. Бу жараёнда юқорида тилга олинган айрим усуллардаги каби қадимийроқ нусхаларга таяниш иш бермайди. Матншунос бирламчи матн билан ўзи тузатаётган асосий матн орасида кўчирилган нусхалардаги матн бўлагини чиройли ва яхши ўкилаётгани нуқтаи назардан эмас, мантиқ жиҳатидан боғланиши ва муаллифнинг ғоявий-бадий савия ва даражасига мутаносиблиги жиҳатидан келиб чиқиб таҳлил қилиши лозим.

9. Матнни саналаштириш. Матннинг санаси бўлмаган тақдирда матншунос нусхалардаги тафовутлар, бирламчи матн варианты ҳақида ҳулоса чиқаришга қийналади. Қўлёзма асарни ёки унинг нусхасини саналаштириш нусханинг тавсифий белгилари, қоғози ёки хошиялардаги қайдлар воситасида таҳминан белгиланиши мумкин. Сананинг белгиланиши нусхалар таҳрири ва бошқа хронологик воқеаларнинг матн кўчирилиши билан боғлиқ жараёнларга таъсирини аниқлаш учун муҳимдир.

10. Матний тафовутларни таҳлил қилиш усули. Матний тафовутларни таҳлил этиш «асл» ёки «дастлабки» матнни тиклаш йўлида ўтилиши шарт бўлган бўғиндир. Матншунос матн тарихидаги барча даврий ўзгаришларни кузатиб, уларнинг содир бўлиш сабабларини аниқлаши жуда муҳим. Таҳлил оддий фарқларни ўрганишдан бошланиб, охирида умумлаштирувчи хулосаларга келиш билан тугайди. Фарқлар қўлёзма нусхалари орасида, хронологик тартибда, макон ва ҳудуд тартибида гуруҳлаштирилган ҳолда қиёсланади. Матний тафовутлар хаттот ва котиблар томонидан сўзни нотўғри ўқиш сабабли, шунингдек, муаллиф ёки котиб томонидан онгли равишда қилинган таҳрир туфайли пайдо бўлган бўлиши мумкин. Матншунос фарқларнинг сабабини аниқ белгилаши лозим. Шундагина матн тарихи объектив кўриниш касб этиши мумкин.

11. Муаллиф матни хатоликларини аниқлаш усули. Айрим ижодкорлар ўз асарларини кўчира туриб, хаттотлар фаолиятида кўринган хатоликларга йўл қўйишлари мумкин. Масалан, айрим ҳарфларнинг тушиб қолиши, саналарнинг нотўғри белгилалиши, сарлавҳа ёки айрим жумлаларнинг қисқариши механик тарзда рўй бериши мумкин. Хатонинг муаллиф томонидан онгли равишда қилинмаганлигини аниқлаш муаллифнинг ғоявий позицияси таҳлили, илмий-бадний иқтидори, матн мазмунига талабчанлиги даражасини ўрганиш орқали амалга оширилади.

12. Кўчиришдаги хатоликларни таҳлил қилиш усули. Қўлёзма нусхани кўчириш жараёни тўрт ҳаракат мажмуидан иборат бўлиб, танланган матнни ўқиш, матнни эслаб кўчириш, ичида такрорлаб кўчириш ва, ниҳоят, матнни тушуниб-тушунмай кўчиришни ўз ичига олади. Кўчириш жараёнида кўплаб хатоликларга йўл қўйилиши мумкин. Бунга сабаб котиб аслият хуснихати хусусиятларини яхши тушуна олмаган бўлиши мумкин. Матншунос қўлёзма нусхадаги хаттотлар услубини диққат билан ўрганиши, ҳарфларнинг «бежирим тасвирлари» ўртасидаги боғлиқликка, уларнинг ўзига хос безак-унсурларига эътибор бериб, хатолик нима сабабдан содир бўлганини аниқлаши лозим. Баъзи ҳолларда, хаттотлар сўзни ўқий олмасалар, контекстдан келиб чиқиб, ўзларича матнни тузатиб ёки тўлдириб кетганлар. Матншунос томонидан холис аниқланган хато қиёсий таҳлил орқали асосий матнда тузатиб борилади.

13. Матнни онгли равишда ўзгартириш ҳолларини таҳлил қилиш усули. Матн қасддан ёки беихтиёр ўзгартирилганини фарқлаш мураккаб таҳлилий жараённи талаб қилади. Матн ўзгартирилган ҳоллар хаттот ёки котибнинг «ўта билафонлиги», шундай бўлиши керак эди ёки бўлган бўлиши мумкин, деган иддаода матнни тузатиб кетиши натижасида юз беради. Матншунос, аввало, манбаларнинг хронологик ёшига қараб фарқлар динамикасини тузиб чиқиши лозим. Ўшанда ўзгартириш манба «тақдири»нинг

қайси босқичида юз бергани маълум бўлади. Шундан сўнг манбанинг кўчирилиш санаси, даври ва худуди, даврнинг устун ғоявий, сиёсий йўналишлари ўрганилади. Ушбу таҳлиллар ўзгартириш қасддан ёки беихтиёр қилинганлигини аниқлаб беради.

14. Асосий матн тузиш усули. Асосий матн тузиш матншунослик тадқиқ усуллариини комплекс равишда ишга туширишни тақозо этади. Асосий матн тузиш, бу — муаллифнинг асл, бирламчи матнини тиклаш эмас. Муаллиф матнининг асл ҳолатини тиклаш деярли мумкин эмас. Матншунос фақат матннинг муаллиф вариантыга яқин кўринишини тузиши мумкин. Асосий матн дейилганда, матншунос томонидан нашр учун тузиладиган қўлёзма асарнинг сўнгги варианты назарда тутилади.

15. Кўшимчалар ва тушириб қолдиришларни аниқлаш усули. Манбалар қиёсий ўрганилганда, кўпинча, бир нусхадаги муайян матн бўлаги иккинчи нусхада тушиб қолган бўлади. У чиндан тушиб қолганми ёки аксинча биринчи манбадагиси кўшилиб қолганми, бу ҳар иккала манбани жиддий текширишдан ўтказишни талаб қилади. Ушбу тадқиқ усули ҳар иккала манбанинг ўз «қиёфадош»ларини тўплашдан бошланади. Икки гуруҳ манбаларини ўрганиш асосида энг қадимийси аниқланади, сўнг ўзгаришга учраган манба давригача кўчирилган манбалардаги ҳолат ўрганилади. Ўзгаришга учраган нисбатан қадимийроқ манба учраган тақдирда, унинг тавсифий, даврий

ва ҳудудий белгиларини ўрганиш орқали ўзгариш бўйича хулоса чиқарилади.

16. Қўлёзма нусхалар ўртасидаги фарқлар таҳлили. Матншунос қўлёзма асар нусхалари устида ишлар экан, уларнинг қайси матндан кўчирилганлигини аниқлаши нусхалар ўртасидаги фарқларнинг пайдо бўлиш сабабларини ойдинлаштиради. Бу жараёнда нусхалардаги матний ўзгаришлар хронологик тартибда гуруҳлаштирилади ва энг қадимий нусхалар билан солиштирилади. Ушбу таҳлил натижасида асарнинг дастлабки варианты ҳақида муайян тасаввурга келинади.

17. Нусхалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва муносабатни аниқлаш усули. Қўлёзма ва тошбосма усулларида чоп этилган асарлар ўрганилаётганида муайян асарнинг қайси матн асосида кўчирилганлигини аниқлаш муҳим ҳисобланади. Ўрганилаётган асар асл нусха ёки ягона копия сифатида етиб келган бўлса, табиийки, ушбу усул қўлланмайди. Бироқ асл нусха ҳам, кўплаб копия нусхалар ҳам мавжуд бўлган тақдирда матн тарихини ёритиш нуқтаи назаридан, шунингдек, нусхаларнинг жўғрофий-ҳудудий ва даврий жиҳатдан кўп ёки кам кўчирилганлиги, сифат даражасига қараб ўша даврлардаги адабий жараёнлар ва мазкур асарга бўлган муносабат аниқланади.

Юкорида кўрсатиб ўтилган тадқиқ усуллари матншуносликнинг қўлёзмалар билан боғлиқ фаолият

соҳасида қўлланади. Замонавий адабиётлар, адабий архив материаллари, даврий матбуот тадқиқи билан шуғулланадиган матншунослик тадқиқ усуллари улардан фарқ қилади.

ҲИЖРИЙ ЙИЛНИ МИЛОДИЙГА ТАЪДИЛ ҚИЛИШНИНГ ОДДИЙ ФОРМУЛАЛАРИ

Ҳижрий йилни милодийга айлантириш учун ҳижрий йилни 33га бўлиш керак. Сабаби, ҳар 33 йилда ҳижрий йил ҳисоби милодий йил ҳисобидан бир йилга кўпаяди. Ҳосил бўлган сонни ҳижрий йилдан айтириб, қолган сонга 621 ни кўшиш лозим.

Бунинг формуласи қуйидагича:

$$(Ҳижрий:33)-Ҳижрий +621=Милодий йил$$

Масалан, 876 ҳижрий йилни милодийга айлантириш учун қуйидаги амал бажарилади:

$$876:33=26.54$$

$$876-26.54= 849.46$$

$$849.46+621=1470.46 \text{ (милодий 1471 йил)}$$

Кўриб турганингиздек, қолдиқ бир бирлик ҳисобланиб, йиғиндига қўшилади.

Яна бир формула: Бунда ҳижрий таквим боши 622 деб қайд этилади. Бу ҳолатда қолдиқ сон ҳижрий йил кейинги милодий йилда тугабини англатади:

$$(X+622)-(X:33) = M.$$

Юқоридаги мисолни ушбу формулага соламир:

$$876+622 = 1498$$

$$876:33= 26.54$$

$$1498-26.54 = 1471.46$$

$$\text{Ҳижрий } 876 = \text{милодий } 1471-1472$$

Бошқа бир формулада ҳижрий таквим боши 621.6 деб олинади. Кўриб чиқиладиган ҳижрий йил 0.97 га кўпайтирилади:

$$(\text{Ҳижрий } x \cdot 0.97) + 621.6 = M$$

Масалан, 1422 йилни милодийга айлантириш:

$$1422 \times 0.97 = 1379.34$$

$$1379.34 + 621.6 = 2000.94 (2001)$$

Қолдиқ сон бир бирлик ҳисобланиб, йиғиндига кўшилади.

Милодийни ҳижрийга айлантиришнинг оддий формулалари

Милодий йилни ҳижрий йилга айлантириш қуйидаги формула асосида амалга оширилади:

$$(M-621):33 + (M-621) = X$$

Масалан, 1962 йилни ҳижрийга айлантириб қўрайлик.

$$1962-621=1341$$

$$1341:33 = 40,64$$

$$1341+40.64=1381.64 \text{ (1382)}.$$

Демак, 1962 йил ҳижрийда 1382 йилга тўғри келади.

$$\text{Яна бир формула: } M-622 + (M-622):32 = X$$

Мисол: 2003 йилни ҳижрийга айлантириш

$$2003-622=1381$$

$$1381:32=43.15$$

$$1381+43.15=1424.15.$$

Қолдик сон ҳижрий йил кейинги милодий йилда тугабини англатади. Демак,

Милодий 2003 йил = ҳижрий 1424-1425.

Яна бир формула: Ҳижрий тақвим йил 621.6 кун деб олинади. Ҳижрий ва милодий йил ўртасидаги фарқ 33 эмас, 32.5 йил этиб қайд этилади.

$$(M-621.6):32.5+(M-621.6) = X$$

Масалан, 2001 йилни ҳижрийга айлантириш керак.

$$2001-621.6=1379.4$$

$$1379.4:32.5=42.44$$

$$1379.4+42.44=1421.84.$$

Қолдик сон бир бирлик сифатида натижага қўшилади. Демак,

$$2001 \text{ йил} = 1422 \text{ ҳижрий}$$

В.Цибульский ўзининг синхрон жадваллар ва изохлар тўпламида¹ қуйидаги формулани таклиф этган:

$$M-621+(M-621:32)=X$$

У ҳижрий ва милодий йил ўртасидаги фарқни 33 йил эмас, балки 32 йил деб олади. Шунга биноан,

¹ Цибульский В.В. Современные календари стран Ближнего Востока и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения. Москва, 1964. стр. 18.

ҳижрийни 32 га бўлганда ҳосил бўладиган қолдиқ-
ни ҳисобга олмайди. Қуйида милодий 1962 йилни
ушбу формулага татбиқ этамиз:

$$1962-621 = 1341$$

$$1341: 32 = 41, 9$$

$$1341+41 = 1382 \text{ ҳижрий йил.}$$

ХАТ ТУРЛАРИ

Жаҳон тарихида ислом динининг пайдо бўлиши ва ислом маданиятининг дунё бўйлаб тарқалиши араб ёзувининг «Қуръон тили» сифатида муқаддас тил мақомини олиши ҳамда алоҳида муҳаббат билан қаралашига олиб келди. Араб ёзувида ҳарфларнинг шакл жиҳатидан турли суратларда акс эттириш имконияти уларни гўзал тасвирга айлантириш орқали эстетик завқ улашишга бўлган интилишни кучайтирди. Натижада арабий ҳарфлар билан ёзиладиган бир неча хат турлари пайдо бўлди. Улар ўзининг сержилолиги ва мафтункорлиги билан санъат асарига айландилар. Бу санъат ҳуснихат (каллиграфия) номи билан аталди.

Қуръони карим нозил бўлган даврларда араблар ёзуви «хатти маъкалий» деб аталган бўлиб, миҳхатларга ўхшаган тик чизиқлар билан ифодаланган. Ушбу хат Маккада ёки Басрада Маъқал исмли олим томонидан яратилган деган тахминлар бор. Аммо

улар узоқ истеъмолда бўлмаган. Дастлабки араб ёзуви сифатида куфий хати эътироф этилади. Ушбу хат тури Куфа шахрида яратилгани учун шундай ном олган. Куфий хатида илк маротиба думалок ҳарфлар қўллана бошлаган. Меъморчилик, наққошлик санъатида қўлланган.

Шу даврдан бошлаб хат турлари кўпая бошлаган. Кейинчалик араб олими Ибн Муқлаъ (X аср) уларни етти турга ажратиб номларини кўрсатиб ўтган¹.

1. Муҳаккақ хати. Бу хат кўпроқ текис ёзилади. Шу учун куфий хатга ўхшаб кетади. Қасидаларда кўп қўлланган.

2. Сулс хати. Бир нарсанинг учдан бир улушига сулс дейилади. Хатнинг бундай номланишига сабаб қаламнинг учдан бири билан ёзилади. Ибн Баввоб ихтиро этган. Меъморчилик, наққошлик санъатида, илмий асарларда қўлланган. Китобларда боб ва сарлавҳалар шу хатда кўчирилган.

3. Тавқиъ хати. Бу хатнинг ярми думалок ва ярми текис бўлиб, куфийга ўхшаб кетади. Бу хат асосан қозилар ва ҳокимлар ҳужжатларни имзолашда қўлланган. Буйруқ ва фармонларда ишлатилган.

4. Риқоъ хати. Ушбу ҳарфлари курама усулида ёзиладиган хат тури мактубларда қўлланган. Меъморчилик, наққошлик санъатида ҳам қўлланган.

¹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Тошкент, 1971. 24-бет.

5. Райҳоний. Бу ном хатнинг ёзилиши райҳонга ўхшашлигидан келиб чиққан. Муҳаккақ хат туридан келиб чиққан. Қисса ва ривоятларда ишлатилган.

6. Насх (бошқаларни бекор қилувчи маъносида). Энг машхур ва оммалашган хат турларидан бири. Диний ва илмий асарлар учун мўлжалланган. Оят ва ҳадислар шу хатда ёзилган. Ибн Муқла ихтиро этган. Сулс хатидан келиб чиққан.

7. Таълиқ. Бу хат мактуб ва ёзишмалар учун қўлланган бўлиб, риқоъ хатига ўхшаб кетади, аммо бироз чўзиб ёзилади. Абульол томонидан форс матнларини ёзиш учун ихтиро этилган.

Қолган барча хат турлари ана шу юқорида келтирилган хатларнинг турли такомиллашган усуллари ва кўринишларидан иборат. Манбаларда келтирилишича, Ибн Муқладан кейин XI асрда Ибн Баввоб хат услубининг гўзаллигини ошириб, бадиийлаштирган, XIII асрга келиб хаттот Ёқуб хат услубларини такомилига етказган. Бу ҳақда Султонали Машҳадий шундай ёзган экан:

Онки возеҳ ба вазъи ин боб аст,
Ибн Муқла асту Ибн Баввоб аст¹

Хуснихат тарихида уларнинг 36 тури қайд этилган. Уларнинг энг машхурлари қуйидагилардан иборат:

1. Шикаста. Бадиий асарларда қўлланган. XIV асрда Ҳиротда яшаган Фасиҳ Ҳиравийнинг шогир-

¹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Тошкент, 1971. 29-бет.

ди Мавлоно Шафиъ томонидан ихтиро этилган. Бу хатда Бедил девонлари кўп кўчирилган. Эрон ва Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

2. Девоний - девонхона, муншийлар ишлатадиган хат.

3. Настаълиқ - насх ва таълиқ хатларидан ясалган. Амир Темур даврида яшаган Мир Али Табрезий (XIV аср) ихтиро этган. Унинг бир шогирди Мавлоно Жаъфар Шохрух Мирзо замонида, иккинчиси Мир Абулхай Абу Саъид Мирзо замонида машҳур бўлган. Султонали Машҳадий ҳам ўзини унинг шогирди деб ҳисоблайди.

Бу хат тури бадий ва тарихий асарларда кенг қўлланган.

ҚЎЛЁЗМА КИТОБЛАРНИНГ ИЧКИ ТУЗИЛИШИ ВА БЕЗАКЛАРИ

Китобат санъатининг ривожланиши матн тузиш-нинг ўзига хос катъий структурасининг ишлаб чиқи-лишига олиб келди. Басмала, ҳамд, наът, бағишлов каби асар кириш қисмига тааллуқли каби одобга тас-ниф аталмиш қоидалар пайдо бўлди. Таммат ёки хат-мул-китоб, сана ва котиб исми зикр этилиши лозим бўлган колофон матншуносликда қўлёзма нусха ко-тибининг муаллифлик ҳуқуқини қафолатловчи ҳуж-жатга айланди.

Ўрта Осиёда ҳадис илмининг ривож, машҳур муҳаддисларимизнинг ҳадисларни санадларига кўра саҳих, носаҳих, ҳасан, қудсий каби турларга ажратиб чиқишлари, муфассирларнинг эса Қуръони Каримни тафсирлаш, шарҳлаш, фикҳий масалалар билан боғ-лиқ ижмоъ, ақойид илмларнинг кенг ёйилиши ман-башуносликда ва матншуносликда муайян анъана-лар пайдо бўлишига замин яратди. Ҳадис тўпламла-ри, фикҳий мажмуалар, диний нақл ва ривоятлардан

хрестоматиялар тузиш ва уларни кўчириш мактаблари шаклланди. Айниқса, араб тилида улуғ олимлар Имом Мотуридий, Абу Муъин Насафий, Бурҳониддин Марғиноний томонидан ёзилган асарлар кенг ўрганилиб, уларнинг асарлари матнлари устида турли тажрибалар олиб борилган. Жумладан, уларнинг асарлари тўлиқ ҳолда ёки жузвларга бўлинган ҳолда кўчирилган. Кўпинча муайян боблар алоҳида матн сифатида шакллантирилиб, мажмуалар таркибига киритилган. Айрим ҳолатларда асарлар қисқартириб кўчирилган.

Алломаларнинг асарларига кўплаб шарҳлар ёзилиши билан қўлёзма нусхалар матни тузилишида ҳам ўзгаришлар пайдо бўлди. Бир қўлёзма жилдда икки асар – бирини асосий жадвалда, иккинчисини хошияда жойлаштириш принциплари шаклланди. Муайян асарларни шарҳлари билан бирга кўчириш анъанага айланди. Матн турларининг кўпайиши бир асарнинг турли шаклларда кўчирилишига ва турли номлар билан машҳур бўлиб кетишига сабаб бўлди.

Матншуносликнинг тарихий тараққиётини кузатиш бу даврларда йиғма матнлар, жузв-бўлақлар ҳолидаги алоҳида матнлар, шарҳ-матнлар анча кенг тарқалганини кўрсатди. Албатта, бу жараёнлар ўзбек матншунослигида муайян принципларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатмасдан қолмади. Туркий тил грамматикасини ишлаб чиққан биринчи тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит

турк» қомусий асарини яратишда энг қадимги манбаларни тўплади, матнларни ўрганди ва уларни тавсифлаш орқали ўз асарига киритди. Асарда жамланган халқ оғзаки ижоди намуналарининг кўпи асар ёзилган даврдан беш-олти аср қадимийроқдир. Масалан, Алп Эр Тўнга марсияси, «Олтин қон» ривояти, айрим шахс ва жойлар билан боғлиқ афсоналар шулар жумласидандир.

Матн устида ишлаш қўлёзманинг ташқи белгиларини ўрганишдан бошланади. Шарқ китобат санъати ўзининг катъий принципларига асосланади. Масалан, ҳар бир асар «бисмилло»дан бошланади (басмала). Оллоҳнинг мадҳи (ҳамд, тамҳид) ва Муҳаммад (с.а.в.) таърифи (наът), шундан кейин асарнинг ёзилиш сабаби (сабаби таълифи китоб) ҳақидаги муаллиф қайдлари ҳамда юқоридагиларнинг кетма-кетлиги китобат қилинишда ташлаб кетилиши мумкин бўлмаган асосий принциплардандир.

Матн – китобнинг асосий қисми бўлиб, унга айрим ҳошия ёзувлари, жадвал, пойгирлар кирмайди.

Унвон – илк саҳифанинг юқори қисмида жойлаштириладиган безак.

Ички унвон – тузилиши мураккаб китобларда улар баъзан бошқа (масалан, қизил) сиёҳ билан, баъзан қалин ҳарфлар (жумладан, насрий асарларда), баъзан ҳозиргидек саҳифа ўртасида берилади.

Жадвал – матн атрофига тортиладиган жадвал бўлиб, саҳифаларни безаш, қисм ва бўлақларни бир-би-

ридан ажратиш учун қўлланган. Жадвал, шунингдек, сарлавҳалар атрофига ҳам тортилган ва миниатюра-ларни матндан ажратишда чизилган. Матнлар тур-ли шакллард: сидирға, икки устун, тўрт устун, зина, ромб, доира, қия ҳолда жойлаштирилиши мумкин. Бу муайян даражада безак вазифасини ўтаб, шеърӣ матнларда, айниқса, кўп қўлланилган.

Лавҳ – китобат санъатида қўлланадиган бадий безак бўлиб, матн бошланган саҳифанинг бош қис-мида чизилган нақшдир. Лавҳлар тилла суви югур-тилган ёки оддий бўёқлар воситасида чизилади. Қўлёзманинг бошида, агар қўлёзма китобнинг тар-кибида бир неча асар бўлса, ҳар бир асарнинг бо-шида, баъзан эса боб ва фаслларнинг бошланишида ишланади.

Тазҳиб – китобатчиликда қўлёзмаларни зарҳал-лаш, олтин суви билан жило беришда қўлланади. Олтин суви қўлёзма безакларидан бўлган зарварақ, қўш зарварақ, унвон, лавҳа, нақш, жадвалларни чи-зишда ишлатилган.

Ҳошия – саҳифа четлари. Жадвал (матн рамкаси) дан ташқарида изоҳ бериш, параллел равишда бош-қа бир асар матнини жойлаштириш, матн бўлагигади фикрни тасдиқлаш ёки тўлдириш учун иловалар кел-тиришга хизмат қилади.

Пойгир – ўзидан кейинги саҳифанинг шу сўз би-лан бошланишини билдириб келувчи сўз бўлиб, ўнг саҳифанинг энг остига, чап томонга жойлаштири-

лади (пойгир саҳифалар кетма-кетлигини белгилаш учун бет рақамлари ўрнига ишлатилади).

Колофон — учбурчак шаклида чизилиб, ичига котиб номи, қўлёзманинг кўчирилиш ва тугатилиш санаси (хатм ул-китоб), котибнинг қўлёзма сўнгида келтирадиган мулоҳазалари берилади.

ҲАРФИЙ САНЪАТЛАР

Шарқ бадииятида ҳарфларга чуқур маъно бағиш-лаш, улар воситасида бадиий тасвирни кучайтириш поэтик санъатлардан ҳисобланади. Шеърятда араб алифбосининг ҳар бир ҳарфи шаклидан инсон қиёфаси, хулқ-атворини тасвирлаш шоир маҳоратидан дарак бериб, шеър бадииятининг безағи деб қаралган. Чунончи, алиф – тўғрилиқ белгиси, ёш қомат; дол, аксинча, қарилқ, буқилган қадни ифодалайди. Маҳбубнинг зулфи «жим», қош-кўзи «нун», тишлари «син» ҳарфлари орқали ифодаланган. Шоирлар янги-янги бадиий тасвир воситалари ва хилма-хил шаклларни яратиш, улардан ўринли фойдаланишда бир-бирлари билан мусобақалашганлар. Шарқ мумтоз адабиётида жуда кенг тарқалган тасвир воситалари бўлмиш ийҳом, тарсеъ, тажохули орифона, муболаға, лозими малзум, тарди акс каби ўнлаб бадиий санъат билан бир қаторда ҳарф шаклларида унумли фойдаланганлар. Иложи борича шеър жозибадорлигини кучайтиришга, тасаввур ва тафаккур уйғунли-

гини таъминлашга ҳаракат қилганлар. Ҳарфлар воситасида тасаввур уйғотишнинг бир неча усуллари бор. Улар ташбеҳ, мувашшаҳ, чистон, муаммо, ҳуруфи далолат деб аталади.

Ҳатто ҳуруфийлар деган диний секта ҳам бўлиб, ҳарфларнинг илоҳийлигига далиллар келтириш орқали уларни муқаддаслаштиришга уриниш ҳолатлари тарихдан маълум.

А.Муродов араб ҳарфлари шаклидан лирик қаҳрамоннинг ташқи қиёфасини тасвирлашнинг тўрт усулини кўрсатган:

1. Ташқи қиёфани тасвирлаш усули:

Тушганим Мажнун била Фарҳод аёғига кўруб,
Гоҳ танимни «нун» (ن) қилиб, гоҳи қаддим
«дол» (د) айламиш.
(Навоий)

«Алиф» (ا) дек қадинг ёдида ғам чекиб,
Қадим ҳайъат аро «нун» (ن) бўлдило.
(Мунис Хоразмий)

Нукта (.) лаб устида бежодур дедим, айди кулиб,
Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда.
(Фурқат)

Сен «алиф» (ا) дек тўғри бўлсанг,
хеч бало йўқтур санга,
Лом-алиф (ل) дек эгри бўлсанг,
ҳар бало бордур санга
(Халқ мақоли)

2. Лирик қаҳрамоннинг ички дунёси-сурати сўз ўйини шаклида ифодаланади:

Кўнглимга дард келгали ҳам бўлди қоматим,
Қадим магарки «дард» درد аёқидоғи «дол» (د) дур.
(Бобур)

Яна мисол:

Мушкин қошингни хайъати ул чашми
жаллод устина,
Қасдим учун «нас» (نص) келтирур «нун» (ن)
элтибон «сод» (ص) устина.
(Огаҳий)

3. Қаҳрамоннинг аҳвол-руҳияси бирор сўзнинг барча ҳарфларига янги сўзлар орқали маъно бериш усули билан ифодаланади:

«Жон»им (جان) даги «жим» (ج) икки
долингға фидо,
Андин сўнг «алиф» (ا) , тоза ниҳолингға фидо.

«Нун»и (ن) доғи анбарин ҳилолингға фидо,
Қолган икки нуқта (..) икки холингға фидо.

(Навоий)

Кўзум ёруғ тилар эрсанг, ёшурма холингни,
Ки кўр (کور) ўлур кўз (كوز), агар нуқтасин

нихон қилсанг.

(Навоий)

4. Хат услублари номларидан ҳам бадий ифода сифатида фойдаланиш:

Ҳавои хоки пойинг шарҳини таҳқиқ эдан мардум,
Ғубор (غبار) ила баёзи дидаи хунбора ёзмишлар.

(Фузулий)¹

¹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Т.: Фан, 1971. 46-47-бетлар.

АБЖАД

Абжад – араб алифбосидаги ҳарфларни рақамга айлантириш усулидир. Араб алифбоси 28 ҳарфдан иборат. Алифбодаги биринчи келаётган 9 та ҳарф бирлик сонларни ифодалайди. Шу тартибда ўнликлар, юзликлар ва мингликлар келтирилади. Бу ҳисоб «жумал ҳисоби» деб ҳам аталади.

ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح	ط	ي
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

ك	ل	م	ن	س	ع	ف	ص	ق	ر
20	30	40	50	60	70	80	90	100	200

ش	ت	ث	خ	ذ	ض	ظ	غ
300	400	500	600	700	800	900	1000

Рақамларни осон хотирада сақлаб қолиш учун қуйидаги тартибда сунъий сўзлардан иборат 8 гуруҳ ўйлаб топилган:

абжод	ҳавваз	ҳутти	каламан
алиф - 1 бе - 2 жим - 3 дол - 4	хе - 5 вов - 6 зе - 7	хе - 8 то - 9 ё - 10	коф - 20 лом - 30 мим - 40 нун - 50
саъфас	қарашат	сахҳаз	зазағ
син - 60 айн - 70 фе - 80 сод - 90	коф - 100 ре - 200 шин - 300 те - 400	се - 500 хе - 600 зол - 700	зот - 800 зо (изғи) - 900 ғайн - 1000

Туркий ва форсий тил алифболарида араб тилига қўшилган 3та ҳарф- «п,» «ч», «г «араб тилидаги «б», «ж» ва «к» ҳарфлари асосида ясалгани учун шу араб ҳарфлари англатган рақамларни ифодалайдилар.

Илмий мазмундаги қўлёзма манбаларда абжод ҳарфлари матнларни турли бўлимларга бўлишда, астрономия, математика сингари аниқ фанларга оид тадқиқотларда тартиб рақамларини ифодалашда ҳам қўлланилади.

Масалан, لب (лаб) - 32, لو (лав) - 36, غظنح (ғазанх) - 1958. Бундай ҳолларда ҳарфлар устига чизик тортиб қўйилади.

Абжод ҳисоби тарихий саналарни сўз воситасида қайд этишда кенг қўлланган. Алишер Навоий даври-

да абжад ҳарфлари воситасида муҳим воқеаларни шеърӣй усулда ифодалаш бадиӣй санъат даражасига кўтарилган. Ушбу санъат «та'рих» деб аталади. Е.Э. Бертельс унга шундай таъриф берган: »Та'рих – хронограмма, бу бирор-бир ходиса санасининг шеърӣй ифодасидир. Ҳирот аслзодалари давраларида бу ўйинга катта қизиқиш билан қараларди. Масжид, мадраса, карвонсарой, ховузларнинг қурилиш санасини белгилаш учун махсус сатрлар тўқилар ва биноларга чиройли қилиб ёзиб қўйиларди¹¹⁸⁰. Араб, форс ва туркий халқлар мумтоз адабиётида бу жанр жуда машҳур бўлиб, ҳатто шоирлар ўртасида маҳорат мезонини ҳам англаган.

Масалан, Алишер Навоӣйнинг «Ҳарфи ишқ ўлди азалдин сафҳаи жонимда сабт, Ҳар не андин ўзга барча лавҳи исёнимда сабт» байти билан бошланадиган ғазалининг мақтаси қуйидагича:

*Ишқ тийғи ёрасидин ўлганим тарихини,
Эй Навоӣй, назм айлаб, айла девонимда сабт.*

Ғазалнинг ёзилган вақти мактадаги «сабт» сўзида яширин. Демак, «сабт» сўзи тарих моддасидир. «Сабт» қайд этмоқ маъносини англатиб, Навоӣй «ишқ тиғининг захмидан ўлганим кунини шеър билан девонимда қайд эт» дейиш билан бирга шеър

¹ Бертельс Е.Э. Избранный труды. Навои и Джами. –М.: Наука, 1965. –Стр. 40.

ёзилган санани ифодалаб кетган. Арабча ثبت «се»-500, «бе»-2, «те»- 400 рақамларни ифодаловчи ҳарфлардан ташкил топган. Уларнинг йиғиндиси 902 ни ташкил этади. Демак, ғазал ҳижрий 902 йилда, милодий ҳисобида 1496-1497 йилда яратилгани маълум бўлади.

Агар тарих моддаси бутун мисранинг ҳамма ҳарфлари йиғиндисидан ясалса, бундай тарих «тарихи томм», яъни тўла тарих деб аталади. Бу ҳол кўпроқ «муаммо» жанрида учрайди.

ТАРИХ

Тарих ёзишнинг бир неча талаблари мавжуд. Аввало, зикр этилажак сана аниқ бўлиши лозим. Амир Алишер Навоий Ҳиротда мадраса қурдирганда, унга мударрис этиб Мир Атоуллоҳни тайинлайди. Шунда янги мударрис бунинг шарафига шундай тарих битади:

Чун мадраса сохт Мир бо илму адаб,
Фармуд маро ифодаи аҳли талаб.
Чун дар шашуми моҳи ражаб ижлос,
Таърих талаб аз «шашуми моҳи ражаб»¹.

(Мир илму адаб учун мадраса қуриб, илм аҳли талабини ифодалашини буюрди. Дарсларга ўтириши ражаб ойининг олтинчи куни бошланганидан унинг тарихини «ражаб ойининг олтинчи куни»дан изла).

Ушбу тарих моддасида иккита «шин» 600, иккита «мим» 80, алиф 1, ҳойи ҳавваз 5, ре 200, жим 3, бе 2 рақамларини ифодалаб келмоқда. Уларни қўшсак,

¹ Султон Муҳаммад б. Дарвеш Муҳаммад Балхий.Мажмаъ ал-ғароиб. ЎзФАШИ, инв. №1262, 307б-вар .

ҳижрий 891 йил чиқади. Милодий йилга айлантисак 1486 йил ҳосил бўлади. Кўриниб турибдики, муаллиф сана, йил ва ойни усталик билан тарих моддасида акс эттира олган.

Иккинчидан, ракамларни ҳосил қилувчи ҳарфлар йиғиндиси муайян маънони англатилиши шарт. Кичик бир шеър, қитъа ёки байтда тарих моддасининг муайян лексик бирликни ифодалаши билан бир қаторда унинг шеър контекстига мос келиши шоирдан катта маҳорат талаб қилади. Масалан, қози Ихтиёриддин Мўъмин Мирзо вафотига «хароби мулк», яъни «мамлакат хароб бўлди» сўзини тарих қилган. Абжад бўйича ушбу тарих моддасидан ҳижрий 903 йил чиқади

Учинчидан, тарих моддаси кам сонли бўлсин. Масалан, Алишер Навоий шахзода Шох Ғариб Мирзо маст ҳолда вафот этганига ишора қилиб, «махмур», яъни «маст» сўзини таърих қилган. Ундан абжад ҳисоби бўйича ҳижрий 886 йил чиқади.

Юқоридаги талаблардан келиб чиқиб, тарихлар сарих (аниқ-равшан) ва таъмия (мавҳум, тезда тушунилмайдиган) каби икки қисмга бўлинади.

Сарих тарихлар ҳарф-рақамларни тўғридан-тўғри қўшиш орқали ҳосил қилинади.

Алишер Навоий Амири кабир лавозимида тайинланганда олим ва фозиллар тарихлар ёзганликлари ҳақида тарихчи Хондамир батафсил маълумот берган. Навоийнинг ўзи бу ҳақда шундай келтиради:

«Бу фақирга подшоҳ муҳр тақлиф қилганда Мавлоно Бурҳониддин тарих айтиб эрдиким, бағоят ҳўб воқе бўлуб эрди. Аммо чун фақирнинг таърифига нафсиламрда ғайри воқедир (яъни муболағадир), лозим келур эрди, битилмади (яъни келтирмадим)»¹.

Буюк мутафаккир эслатган ушбу тарих Хондамир томонидан тўлиқ келтирилган ва қуйидагичадир:

میر فلک جناب علیشیر کز شرف
عاجز بود ز درک کمالات او خرد
دیوان نشست آخر شعبان بداد و ادل
از لطف شاه عادل الحق چنین سزد
چون مهر زد بدولت سلطان روزگار
تاریخ شد که میر علیشیر مهر زد

Мири фалак жаноби Алишер к-аз шараф,
Ожиз бувад з-дарки камолоти ў хирад.
Девон нешаст охири шаъбон ба доду адл,
Аз лутфи шоҳи одил ал-ҳақ чунин сазад.
Чун муҳр зад ба давлати султони рўзгор,
Таърих шуд ҳаминки «Алишер муҳр зад»

Маъноси: *Фалак амири жаноб Алишернинг шунчалик шарафлилигидан ақл унинг камолоти қўламини идрок этишдан ожиз қолди. Шаъбон ойининг охирларида адолатпарварлик учун девонга ўтирди.*

¹ Алишер Навоий. МАТ. Мажолис ун-нафоис. –Т.: Фан, 1997. 121-б.

Одил шоҳнинг лутфи шуни лойиқ топди. Замона султони давлатига муҳр босганлиги сабабидан «Алишер муҳр урди» бунга тарих бўлди.

Бу китъада **عليشير مهر زد** «Алишер муҳр зад» жумласи тарих моддасидир.

Уларни рақамларга айлантирамиз:

ع	ل	ی	ش	ی	ر	م	ه	ر	ز	د	жами
айн 70	лом 30	йо 10	шин 300	йо 10	ре 200	мим 40	ҳе 5	ре 200	зе 7	дол 4	876

Демак, хижрий 876 йилда Алишер Навоий Амири кабир лавозимига тайинланган экан. Энди хижрийни милодийга айлантирсак, 1471 йил ҳосил бўлади. Шаббон ойи охирида рўй бергани ҳақидаги эслатмага асосан, йил тақвимига назар ташласак, 1472 йилнинг февраль ойига тўғри келади.

Сарих таърихларга фақат нуқтали ҳарфларни кўшиш орқали ҳосил қилинадиган таърихлар ҳам киради.

Таъмия тарихларни топиш бирмунча фикрлашни талаб қилади: Алишер Навоий Ҳиротда қурдирган масжидга бағишланган тарих шундай ифодаланган:

تاریخ امارتش اگر میخواهی
ارقام عناصر است و صفر افلاک

Мазмуни:

*Унинг иморати тарихини билишни истасанг,
Аносир рақамлари ва сифри афлок.*

Аносир – бу, тўрт унсур (сув, ҳаво, олов, тупрок). Ундан мурод 4 рақамидир. Сифр 0 (нол) ни ифода-лайди. Афлок (фалаклар, осмонлар) мусулмон астрологиясида 9 осмонни англатади. Юқоридаги рақамларни қўшсак, 904 рақами ҳосил бўлади. Бу миллодий йил ҳисоби бўйича 1498 йилга тўғри келади.

Таъмия таърихлар муаммо жанрида кўпроқ учрайди. Бунда таърих моддаси сўз ёки ҳарфларни шеърдаги ишорага мувофиқ чиқариб ташлаш (искот), кўпайтириш, бўлиш ёки қўшиш орқали аниқланади.

«Жомеъ ат-таворих»да Мир Ҳусайн Муаммоийнинг Жомеъ масжиди таъмирига бағишланган қуйидаги таърихи келтирилган:

*Шуд мукаммал бинои ин масжид,
Лан тара фи асасиҳи нуқсо.
Кардам аз дил савол таъриҳаш,
Гуфт «сонии Масжид ул-Ақсо»¹.*

(Масжид биноти янада мукаммал бўлди. Унинг асосида ҳеч қандай нуқсон қолмади. Кўнгилдан таъриҳини сўрасам, дедики «Иккинчи Масжид ул-ақсо»-дир.)

Ўз навбатида, тарихлар яна икки қисмга бўлинади: суварий ва маънавий.

Суварий тарихлар зоҳирий жиҳатдан аниқ-равшан кўриниб туради. Бундай ҳолатда абжад ҳисоби

¹ Ниёз бин Сайид Али Бухорий. Жомеъ ут-таворих: Қўлёзма. ЎзФАШИ, инв. № 2893, 55а-вар.

лозим бўлмайди. Масалан, Навоий ўзининг « Фарҳод ва Ширин» достонини тугатган йилни шундай қайд этган:

Чу тарихи йилни онглай дедим туз.

Секиз юз сексан эрди доғи тўқуз. (ФШ., 477).

Маънавий тарихда лафзнинг маъноси мавзуга мантиқан мос бўлиши керак. Рожий Ҳукандий Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасини кўчириб, шундай тарих битган эканлар:

يوز شکر که تحریر تاپیب اشبو کتاب
سوز اهلینک احوالیده کیلمیش نیچه باب
بتمکچی ایديم مین رقمی تاریخینی
دفتر یوزینی تذکره آلدی قورشاب

*Юз шукрки, таҳрир топиб ушбу китоб,
Сўз аҳлининг аҳволида келмиш неча боб.
Битмакчи эдим мен рақами тарихини,
Дафтар юзини тазкира олди қуршаб.*

Бу ерда тарих моддаси «тазкира» сўзи бўлиб, харфларнинг сони қўшилади: Т – 400, З – 700, К – 20, Р – 200. Ҳ – 5. Жами 1325. «Дафтар юзини тазкира олди қуршаб» ишорасига кўра, дафтарнинг юзи бўлган «дол», яъни 4 рақами 1325 га қўшилади ва натижада 1329 рақами ҳосил бўлади. Демак, қўлёзма

кўчирилган сана ҳижрийда 1329 йилга (милодийга айлантирсак, 1911 йил) тўғри келади.

Агар бутун бир мисра таърих моддаси бўлса, у ҳолда бундай таърих «тарихи томм», яъни тўла тарих деб аталади. Масалан, Бухородаги Мир Араб мадрасаси биноси қурилишига қуйидаги тарих битилган:

مرغوب فخر عجب آنکه ساخت
مدرسه عالی بس بوالعجب
بوالعجب این است که تاریخ او
مدرسه عالی میر عرب

Маъноси:

*Ажаб фахру қувончки, қурилди
Ҳайратланарли бир олий мадраса.
Яна таажжубки, унинг тарихи ҳам, бўлди
«Мадрасаи олий-е Мир Араб»*

Тарих моддаси тўлиқ охирги мисрани ташкил қилади ва 942 ни билдиради. Демак, мадраса биноси ҳижрий 942 йилда (мил. 1535) қурилган экан.

Ўтмишда тарих ёзиш шоирлар ўртасида анча кенг тарқалган. Айниқса, биноларнинг қурилиши, машҳур кишиларнинг вафоти муносабати билан ёзилган тарихлар тарихимиздаги кўплаб ноаниқ саҳифаларини ёритишга ёрдам беради.

МУАММО

Муаммо сўзининг луғавий маъноси араб тилидаги «аъмо», яъни «кўр» сўзидан олинган бўлиб, «бекитилган» ёки «яширинган» деган маънони англатади. Муаммо шарқ адабиёти, жумладан, ўзбек классик адабиётида муайян кичик жанрдаги шеърда яширинган номни топиш билан боғлиқ. Муаммода яширин фикр мантиқан шеър мавзусига тўғри келиши ва назарда тутилган муайян фикр, воқеа-ҳодиса ёки шахс фаолияти билан боғлиқ факт билан боғлиқ бўлиши керак. Унда ишора муҳим роль ўйнайди ва ишора этилган сўз «исм моддаси» деб юритилади, муаммони ечиш ёки оддий қилиб айтганда топиш — «ҳал(л)» яъни «масалани ҳал қилиш» тушунчаси билан ифодаланади.

Муаммо ҳақида ўтмишда кўп рисоалар ёзилган. Унинг тарихи ҳақида маълумот берувчи муҳим манбалардан бири Шарафиддин Али Яздийнинг «Хулали мутарраз дар фанни муаммо ва луғаз» (Муаммо

ва луғзлар ҳақида зийнатли ёпинғич) асаридир. Шарафиддин Али Яздий уни санъат деб атаган. Алишер Навоий ва кўпгина форс шоирлари унга бадий сўз санъатининг бир воситаси сифатида алоҳида эътибор қаратганлар. Алишер Навоий Яздийнинг рисоласи бир қадар мураккаб ёзилганини назарда тутиб, ўз замондошларининг баъзиларига, хусусан, Шамсиддин Мухаммад Бадахший, Камолиддин Мир Ҳусайнга муаммо хусусида рисола ёзишни топширган. Абдурахмон Жомий ҳам Алишер Навоийнинг илтимосига кўра «Рисолаи муаммои кабир» асарини яратган. Ушбу рисоладан сўнг анча содда ва тушунарли бўлган «Рисолаи муаммои мутавассит ва «Рисолаи муаммои сағир» рисоаларини ҳам ёзиб, ўрганувчиларга қўлланма сифатида тақдим этган. Жомийнинг назм йўли билан ёзилган «Рисолаи муаммои манзум» асари ҳам машҳурдир. Алишер Навоийнинг ўзи ҳам моҳир муаммочи бўлган. Унинг туркий тилда ёзган 52та муаммоси «Наводир уш-шабоб» девонига киритилган¹. Унинг форс тилида ёзган 373 та муаммоси бизгача етиб келган. Алишер Навоий «Муфрадот» асарига 121 та муаммони киритган бўлиб, ушбу жанр назарияси ҳақида ҳам тўхталган. Асарда муаммо қоидалари уч қисмга бўлиб тушунтирилади. Биринчиси – «аъмоли тасҳили» (осонлаштирувчи амаллар),

¹ Алишер Навоий. ТАТ, Наводир уш-шабоб/ Муаммолар. 2-жилд. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011, 698-706-бетлар

иккинчиси — «аъмоли таҳсили», яъни ҳосил қилиш амаллари) ва учинчиси — «аъмоли такмили, яъни муаммаллаштириш амалларидан иборат. Бу қисмлар ўз ичига бир қанча қоидалар ва усулларни қамраб олади. Умуман олганда, асарда муаммо ечишнинг 15 қоидаси ва 48 хил усули очиб берилгандир¹. Шунингдек, ўзбек классик адабиётида учрайдиган муаммоларни ечишда араб ва форс тилларини билиш жуда муҳим. Сабаби, муаммода берилган сўзнинг ечими кўп ҳолларда мазкур тиллардаги синонимларини ишлатиш орқали аниқланади. Шунингдек, бир муаммони ечишда бир неча қоидалар бирданига татбиқ этилади.

Муаммони ечиш ўқувчидан бадий санъат қоидалари, арабий ҳарфларнинг шакллари, абжад ҳисоби, йил ва ой ҳисобларини билишни тақозо қилади.

Муаммо шеърини усулдан ташқари насрий усулда ёзилиши ҳам мумкин.

Қоидалар қуйидагича:

1. Интиқод (саралаш) қоидаси. Бунда муаммодаги маълум ишорага қараб ҳарфлар сараланиб олинади. Масалан, муаммоли шеър мисрасида ниманидир юқори томони (бош, юз, тож, баланд, биринчи ёки аввал каби) назарда тутилса, муаммо яширинган сўзнинг биринчи ҳарфи ажратиб олинади. Агар ниманидир охири (масалан, оёқ, этак, охир, ниҳоят, сўнг каби)

¹ Алишер Навоий. Муфрадот. Т. 1, 5-жилд. -Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011, 715-733-бетлар.

назарда тутилса, сўзнинг охирги ҳарфи, агар ишора «ўрта» «бел», «юрак» , «мағз», «дил» каби сўзларга берилса, унда сўзнинг ўртасида келган ёлғиз ҳарф, агар «бурчак», «чет», «тараф», «икки томон», «қирғоқ», «лаб» каби сўзлар ишлатилса сўзнинг иккала томонигаги ҳарфлар олиниб, қўшилади ва натижада пинҳон қилинган сўз топилади.

Масалан, «Аҳмад» номи яширинган муаммо:

Майда икки юз агар кўрсатмаса ул маҳжабин,
Дурд дардин истабон жон бермагай аҳли яқин.

Маъноси: *Агар майда ёр икки юзини кўрсатмаса, яқин аҳли (суфийлар) май қуйқаси дардида жон бермас эдилар.*

Муаммо ҳалли (ечими): Шеърда асосий маъно ул маҳжабиннинг «майда икки юзини кўрсатиши» ва «дард» атрофида ифодаланган. Бундан маълум бўладики, исм моддаси «жабин» جبین, «мах» (مه), «дард» درد сўзларидир. Демак, маҳжабиннинг икки юзи «мах» ва «жабин»нинг бош ҳарфларидир. Асосий сўз бўлган «жабин» биринчи келади ва унинг юзи «жим», «мах» сифатлаётгани учун иккинчи ўринда келади ва унинг юзи, яъни биринчи ҳарфи «мим» (م) дир.»дир. Араб ва форс тиллари қондасига кўра, сўз ундош ҳарф билан бошланганда бир «алиф» қўшилади. Демак, бош ҳарфларни қўшсак «ажм» (Ажм) бирикмаси ҳосил бўлади. Иккинчи мисрада ишора «дард»га берилиб, унинг дурди (қуйқаси) , яъни туби

охирги ҳарф бўлган «дол»дир. «д»ни «Ажм»га уласак, «اجمَد» (Ажмад) ҳосил бўлади. Ундаги «ж»нинг нуқтасини олиб ташласак, «Аҳмад» исми ясалади.

Иккинчи мисол

Зоҳид исмига муаммо:

Ой юзинда холни кўргач, ул ой топди жамол,
Охир ул юздинки ёпти, ваҳ, ки пинҳон бўлди хол.

Маъноси: *юзидаги холи билан ой юзли гўзал янада чиройли. Юзини ёпган ҳам эдики, хол ҳам пинҳон бўлди.*

Ечими: Исм моддаси «ой», «хол» , «дин» ва «вах» калималаридир. Туркийча «ой» сўзига хол қўйиб бўлмайди, яъни нуқта қўйиш имкони йўқ. Демак, унинг, яъни ойнинг форсча синонимини олампиз: «қамар». Мисрадаги маънога кўра, ойнинг жамолини хол янада безади. Демак, унга хол, яъни нуқта қўядиган бўлсак, «қамаз» бўлади. Мисрада ойнинг юзида хол бор дейилгани учун «з» ҳарфи «ой» сўзининг бошига қўшилади ва «зо(й)» пайдо бўлади. «вах»-нинг юзи ёпилса, яъни «вов» олиб ташланса, «х» қолади. »Дин»нинг юзи «дол»дир ва бу ҳарф «х» билан бирикса, «ҳид» бўлади. Уни «зо»га уласак, زاهد (Зоҳид) исми ҳосил бўлади.

Учинчи мисол

Қосим исмига муаммо:

Рухсораси узра,эй кўнгил, хол недур,
Зулфи оёғи остида помол, недур.
Қани ани кўрган сени кўрса, мени ҳам,
Ким оҳимдин айру элга аҳвол недур.

Маъноси:

*Юзидаги холга (қаранг), қандайин хол,
Зулфи оёғига тушган, қандайин (соч).
Қани эди унинг назари бизга тушса эди,
Менинг оҳимдан ўзгага қандайин ҳол.*

Ечими: исм моддаси «қани», «ани», «сени», «мени» сўзларидир. «қани»нинг юзи «қоф», «ани»нинг юзи «алиф», «сени»нинг юзи «син», «мени»нинг юзи «мим» ҳарфларидир. «қ»ни «алиф» билан қўшсак, «қо», «син» билан «мим» қўшилса «сим» ҳосил бўлади. Қо билан сим қўшилса, قاسم «Қосим» оти ясалади.

Тўртинчи мисол

Латиф исмига муаммо:

Саф чекди ҳар тараф юзидин киприк эй кўнгил,
Ул шаклни кўруб хираду сабрдин тўнгил.

Маъноси: *Киприклар юзнинг икки тарафидан (сени ўлдирмоқ қасдида) икки қатор бўлиб саф чекди, буни кўргач, ақлу сабрингни сина (умид уз!).*

Ечими: ҳар тарафдан саф тортди» ишорасига биноан мисранинг бошидаги сафнинг бир тарафи бўлган «ф» ҳарфи, мисранинг охири бўлган кўнгилдан «л» ҳарфи олинади, «тараф»нинг юзи дейилгани учун «тарафнинг юзи бўлган «т» олинади ва «юз»нинг тарафи бўлган «й» олиниб, ҳарфлар тартиб билан терилса, لطيف «Латиф» исми ясалади.

2. Таҳлил (қисмларга ажратиш) қондаси. Ишорадан англашилган муайян сўз икки ёки ундан ортиқ қисмга ажратишиб ўқилади. Масалан, миръот «мир» ва «от» деб ўқилади.

Ҳамза номи яширинган муаммо:

Ёшун эй гул, ки ул гулрух жамоли,
Эрур ҳам содаву ҳам тоза ҳоли.

Маъноси: *(уятдан) Яширин, эй гул! Чунки ул гул юзлининг жамоли (сеникидан-да) силлиқ ва яшнаб тургувчидир.*

Муаммо ҳал(л)и (ечими): Шеърда асосий эътибор марказида «жамол», унинг силлиқ-тиниқлиги ва барқ уриб яшнаб турганлиги турибди. «Жамоли»ни таҳлил қондасига кўра, икки қисмга ажратамиз: «жам» ва «оли». Жамол – чеҳра маъносида келмоқда. Чеҳранинг гўзаллиги ундаги хол-нуқта билан янада жозибадор. Агар хол бўлмаса, чирой оддий саналади. Жамолнинг силлиқлиги унинг нуқтасини олиб ташлашга ишора бўлгани учун «ж»нинг нуқтасини олиб ташласак, «х»га айланади. Демак, «жам» «ҳам» кў-

ринишини олади. Энди «тоза» (تازه)ни икки қисмга бўламиз: «то» ва «за». «Ҳам» ва «за»ни қўшсак, «Ҳамза» حمزه номи чиқади.

4. Таркиб (бириктириш) қоидаси. Шеърдан муаммо исмни топиш мураккаб бўлса, муаммо ечими шеър маъносидан изланади ва битта асосий сўзга эътибор қаратилади.

«Сафо» исмига муаммо:

Қасди жонимға чу мужгонинг икки саф тузди,
Бири кош ёси, бири ғамзанг ўқин киргузди.

Маъноси: *Мени ўлдиришга қасд қилиб, мужгонинг икки қатор бўлиб сафланди. Бири қошингни камон қилиб, иккинчиси ўқларини тортди.*

Муаммо ҳали (ечими): «Ғамза ўқи» дан мақсад ўқ-ёйга ишорадир. Ўқ эса алифга ўхшайди. Демак, уни «алиф» деб тушунишимиз керак. Алифни саф (افص) га бириктирсак, Сафо исми келиб чиқади.

5. Табдил (алмаштириш) қоидаси. Ишорага қараб, бирор сўзнинг маълум бир қисми бошқа сўзга алмаштирилади ёки ҳарфлар ўрни алмаштирилиши мумкин.

«Шоҳ» номига муаммо:

Жон куши чу бўлди донаи холига зор,
Шод ўлдию ҳалқа айлади зулфини ёр.

Маъноси: *Жон куши, яъни қўнғил ёрнинг юзидаги холига зор бўлди,*

Бундан ёр шод бўлиб, холини зулфи билан ўраб олди.

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси «шод», ҳалқа» ва «зулф»дир. Маълумки, зулф «дол» ҳарфини эслатади. «ҳалқа» эса «ҳ-ҳои ҳавваз»га ўхшайди. «Зулфини ҳалқа айлади» жумласи «дол»ни «ҳ»га айлантиришга ишорадир. Демак, «шод»даги «д» «ҳ»га алмаштирилса, شاه «Шох» исми ясалади.

Изоҳ: Юқоридаги қоидалар «аъмоли тасҳили»-нинг қоидаларидир.

Иккинчи қисм бўлган «**аъмоли таҳсили**» қоидалари қуйидагича:

5. Тансис ва таҳсис (ойдинлаштириш ва алоҳидалаш). Бирор мақсад қилинган сўз очиқ айтилиб, бирор восита орқали ойдинлаштирилади. Шеърда яширин ном ишора билан ошкор этилади. Масалан, «дилим ором олди», демак «Дилором».

Салмон номига муаммо:

Қилур эрсанг манго сомон, эй рафиқ, ҳавас,
Анинг аёғига еткур манинг бошимнию бас.

Маъноси: *Эй рафиқ, агар менга ёрдам бермоқчи бўлсанг, мени унинг пойига бош қўйишим иложини топсанг бас.*

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси «сомон», «оёқ» ва «бош»дир. «Сомон» икки бўғинга ажратилади ва «мон» нинг форсча маъноси «қолдир, қўй» бўлгани учун «мон»ни алоҳидалаймиз. «Оёқ»нинг

арабчаси «ражл»дир ва ражлнинг оёғи, яъни охирги ҳарфи «лом»дир. «Л»нинг оёғига, яъни охирига биринчи мисрадаги бош сўз - «мон»ни қўшсак, «лмон» бўлади. Бошнинг синоними «сар» эканлигини ва унинг ҳам боши «син» эканлигини назарда тутиб, «с»ни «лмон»га қўшамиз ва سلمان «Салмон» исми ҳосил бўлади.

6. Тасмия (номлаш). араб алфавитидаги ҳарфлар номини алоҳида ўқилиши бошқача айтганда, сўз ҳарфнинг алоҳида ўқиладиган номи билан бир хил эканидан фойдаланиб, ўша ҳарф назарда тутилади.

Тоҳир исмига муаммо:

Гириҳин туррадин то очди моҳим,

Паришон қилди филҳол они оҳим.

Маъноси:

Моҳим кокили (зулфи) бурамасини текислаганда,

Оҳим шамолидан унинг зулфи ёйилиб кетди.

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси كرىه «гириҳ», طره «турра» ва اه «оҳ» сўзларидир. Гириҳ «тугун» маъносини беради ва у «ҳои ҳавваз» шаклидадир. «Гириҳин туррадин очди» ишорасига биноан «х»-ҳои ҳавваз «турра» ни иккига бўлади: طهر «т-х-р». Шоирнинг оҳи кокилни паришон қилгани, «оҳ»даги «алиф»нинг «тхр» ўртасига кирганини англатади, яъни طاهر «тоҳир» пайдо бўлади. Бунда «т»нинг «то» деб номланиши ҳам назарда тутилиб, «Тоҳир» исми топилади.

Иккинчи мисол:

Зайд исмига муаммо:

Кўз учи, қоши ёсидур сохир,
Они ёд ол алардин, эй, сомир.

Маъноси: *Кўз қараши, ёйсимон қоши сеҳрлайди
Сеҳрлашни сен ундан ўргангил, эй афсунгар!*

Ечим: Исм моддаси «кўз учи», «қоши ёси», «ёд ол» сўзларидир. Кўз сўзининг уч томони «з» ҳарфидир, «қоши» сўзининг «ё»си назарда тутилаётгани учун «кўзи»нинг охириги ҳарфи «й-йо»ни оламиз ва қўшсак, «зай» бўлади. «Ёд ол» тасмия қоидасига кўра «йо-дол» деб ўкилади ва бундан мақсад «дол» сўзи ҳарф эканлигига ишорадир. Демак, «зай»га «д»ни қўшсак, **د** Зайд исми ҳосил бўлади.

7. Талмих (ишора қилиш). Бунда ишора абжад сонларини ифодалаган ҳарфлар, ой номлари ёки ҳаммага маълум бўлган нарсa, воқеа-ҳодисаларга берилади. Бу амалда ҳаммага маълум сўзларнинг бирор ҳарфи олинади.

Хусайн номига муаммо:

Қошинг гўшаси чеккали ғамзада син,
Янги ойнинг устида кўрсатди ёсин.

Маъноси: *Менга ғамза қилиб қошингни чимирганингда, унинг чети «син» ҳарфини ҳосил қилиб, янги ой каби «ёй»ини кўрсатди.*

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси «янги ой» ва «син» сўзларидир. «янги ой»нинг синоними هلال «ҳилол» бўлиб, унинг усти, яъни биринчи ҳарфи»х» (ҳои ҳавваз)дир. «ҳои ҳавваз» «ҳои ҳутти»га алмаштирилади : حلال Ундан ح -х ҳарфи олинади. «Син» «х»нинг устига, яъни унга уласа, حسين «Хусайн» ясалади.

Ушбу қоидада махсус ҳарф тушунчаси мавжуд бўлиб, сўзнинг охирги ҳарфига эътибор қаратиладиган услуби ҳам мавжуд.

8. Тародиф ва Иштирок . Бир сўзни айта туриб, синонимини назарда тутиш. Бу қоидага кўра, муайян сўзларнинг омоним ва синоним маъноларига ишора қилинади.

Ҳилол исмига муаммо:

Кўнглум ҳалок бўлди, чу ишқингни бошлади,
Охир бошинда ҳар неким бор эрди, ташлади.

Маъноси: *Сенга ишқи тушиб, қалбим ҳалок бўлди.
Шу йўлда барчасини қўлдан бой берди.*

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси «кўнглум»- ва «ҳалок»дир. Тародиф усулига биноан, кўнгилнинг синоними форс тилида «дил»дир. «Охир» ва «бошинда»сўзларидаги ишорага биноан кўнгил ва ҳалокнинг боши ва охирини ташлаш керак. Дилнинг боши ташланса, «л» қолади. «Ҳалок»нинг охири «к»дир. Уни ташласак, «ҳало» қолади. «Ҳало»га «л»ни уласак, «Ҳилол» номи ясалади.

9. Киноят (яшириш) қоидаси. Бунда муаммо моддаси бирор сўз билан ифодаланса-да, ундан бошқа мақсад кўзда тутилган бўлади.

«Саъд» исмига муаммо:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур, яхшилик била чиқса от.

Маъноси: *Бу ҳаёт гулшанида ҳеч бир гул боқий қолмайди, яхшилик билан ном қолдирсанг, шу бахтдир.*

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси «саодат» ва «от» сўзларидир. Яхшилик сўзидан мақсад бахтни ифода этишдир. Шунинг учун саодат калимасидан «от», яъни «о» ва «т» ҳарфлари чиқарилади. Шунда «Саъд» қолади. Унинг маъноси бахтдир.

10. Тасхиф (хато ёзиш). Бунда муаммо шеърда берилган ишорага асосан, арабий ҳарфдаги нукталар қўшилади ёки олиб ташланиб, янги сўз ясалади.

Зиё исмига муаммо:

Гул авроқин сабо қилди паришон,
Қабул этди нечаким топди имкон.

Маъноси: *Тонг шамоли гул баргларини сочиб юборди, гул бунга кўнмасдан иложи бўлмади.*

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси صبا «сабо»дир. Сабонинг «сод» ҳарфи устига нукта қўйса, «забо» бўлади. Энди «забо»нинг «бе» ҳарфидаги бир

нуқтаси иккита қилинса, »й» га айланади. Натижада «Зиё» номи пайдо бўлади.

11. Истиора ва ташбих (ўхшатиш). Бирор нарса-ни зикр этиш ва ҳарфларнинг ўхшашлигидан келиб чиқиб муаммони ечиш.

Қубод исмига муаммо:

Сочинг ғубори гаҳи юз ёпар, гаҳи очар,
Не зулфдурки, ёпар они, нечунки, мушк сочар.

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси غبار «ғу-бор», يوز «юз», ذلف «зулф»дир.

Бу ерда «юз» сонга нисбат берилиб, абжад ҳисобида ق «қ» ҳарфини англатади. Ғуборнинг юз ёпиши – бу, «ғубор»даги биринчи ҳарфнинг ёпилиши, яъни «ғ» нинг «қ» билан алмашишидир: غبار-قبار ғубор-қубор. Зулфдан мақсад унинг биринчи ҳарфи ذ «зол» нинг د «дол»га ўхшашидир. Зулфдан бир ҳарф – «зол» олинади ва «дол»га айлантирилиб, «зулф гаҳи юзини очар»га мувофиқ, قبار «қубор»нинг охиридаги «р»нинг ўрнига кўйилади. Натижада «Қубод» оти чиқади.

12. Ҳисоб (ҳисоблаш) қоидаси. Мақсад зикр этилмишдан сон чиқаришдир. Бунда сўз ёки ҳарфнинг абжад ҳисобидаги сони чиқарилади.

Носир исмига муаммо:

Кўрунса кўзга ногаҳ ногаҳ ул ой,
Кўзум хайрон қолур юзига, эй вой.

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси **ای** «ой»-дир. Ойнинг синоними **قمر** «қамар». Абжад ҳисоби бўйича қамар – 340 ($100 \text{ ق} + 40 \text{ م} + 200 \text{ ر} = 340$). Ойнинг юзи **ا** «алиф»- 1. Қўшсак, 341 бўлади. Бу ракам ҳарфга айлантирилса ($50 \text{ ن} + 1 \text{ ا} + 200 \text{ ر} = 341$), **ناصر** Носир исми чиқади.

Қоидаларнинг учинчи қисми бўлган «аъмоли такмили» уч қоидадан иборат бўлиб, улар қуйидагичадир:

13. Таълиф (улаш). Ҳарфларни улаш орқали исм топилади. Ушбу қоидага кўра, ишора этилган сўз шеър маъносидан келиб чиқиб, бўғинларга ажратилиб уланади.

Довуд исмига муаммо:

Ўт тушти дуди аро фурқатидин,
То куйдию ўртанди кўнгил хирқатидин.

Маъноси: *Ёр ҳажрида кўнгил оҳидан ўт чиқиб тутун ичида осмонга ўрланди.*

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси **دود** «дуд» ва **اوت** «ўт»-дир. «Дуд»нинг орасига «ўт»-олов тушиб, куйиши «дуд» ўртасидаги «вов»нинг тушиб қолишига ишора бўлиб, «д-д» қолади ва «ўт» сўзининг «д-д» орасига киришини англатади. Натижада **ت-و-د - ا** «**ت-و-د**» бирикмаси пайдо бўлади. Иккинчи мисрада «то куйди» дейилгани учун «т» олиб ташланади (куйди-рилади). Натижада **داود** «Довуд» номи ясалади.

14. Қалб (ҳарфлар ёки сўз тартибини ўзгартириш, тескари ўқиш). Бунда кўпинча ҳарфлар ўрни алмаштирилади ёки ишора этилган сўз тескари ўқилади.

Баҳо исмига муаммо:

Дайр аро кир, пандни гўш айлагил,
Бода бешак соф эрур пўш айлагил.

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси بادە «бода» дир. Бода ўртасидаги «дол» соқит қилинади: باه . Қалб қоида-сига биноан, ҳарфлар тартиби ўзгартирилади: بها

15. Исқот (чиқариб юбориш, олиб ташлаш). Шеърда ишора этилган сўз ёки ҳарфлар олиб ташланади. Бунда сўз қисмларининг нуқсонли саналган қисми соқит қилинади.

Жаъфар исмига муаммо:

Жонондин айру топти кўнгил, умрдин малол,
Ўздин кечибтур емди-ю, айлар вафо хаёл.

Муаммо ҳали (ечими): Исм моддаси « умр», «ке-чиб», «вафо» сўзларидир. Байтда ишора қилинганидек кўнгил (қалб, дил) ҳамма нарсадан кечмоқда. Демак, عمر (умр) қалби «м» (мим), ундан кечилса, عر (ар) қолади. كىچىب «кечиб» нинг қалби چ (чим) бўлиб, икки ёнидан кечилса «ч» қолади. Тасҳиф қоидасига кўра, у ج жим деб олинади. وفا Вафони икки томонидан кечилса, ف (ф) қолади. Барчасини кўшсак, عرف ج аржаф бўлади. Қалб қоидасига кўра, جعفر жаъфар деб оламиниз.

ҲУРУФИ ДАЛОЛАТ

Ҳарфларга мазмун бағишлаш Шарқ поэтикасида *ҳуруфи далолат* деб аталади.

Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳодга исм қўйиш бобида Фарҳод исмининг ҳарфларидан унинг қисмати чизгиларини белгилайди:

Анга фарзона Фарҳод исм қўйди
Ҳуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.
Фироқу рашку ҳажр ила оҳу дард.
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард
Борин устои ишқ этгач мураккаб,
Тараккабдин бу исм ўлди мураттаб.
Малолат маҳдида зор этти они,
Бу қайд ичра гирифтор этти они.

Алишер Навоий асарларида ҳарфларга мазмун бағишлаш жуда кўплаб учрайди. Чунончи, «Ҳайрат ул-

аброр» асарида «бисмиллаҳ» сўзини шундай шарҳ-
лайди:

Б – башорат

Син – саломат

Мим – мақсад

Алиф – шамъ

Лом – ливои зафар

Ҳ – хувиат

ХУЛОСА ЎРНИДА

Юксак маънавий ва маданий тамаддун ҳужжати бўлган ёзма ёдгорликлар сони бўйича Ўзбекистон дунёдаги энг бой давлатлар каторига киради. Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти, Алишер Навоий номидаги адабиёт ва санъат музейи, Ўзбекистон мусулмонлари идораси, Ўзбекистон Миллий университети ва Самарқанд давлат университети, Самарқанд ва Қўқон ўлкашунослик музейлари, Тошкент халқаро ислом цивилизацияси маркази каби ўнлаб илмий, ўқув ва маърифий муассасаларда жамланган қўлёзма ва нодир тошбосма манбалар сони 100 000 данадан ошиқ эканлигининг ўзиёқ ушбу маънавий хазинанинг нечоғлик улканлигини кўрсатиб туради. Бундай катта қўлёзмалар захираси, айниқса, мусулмон тамаддунига оид манбалар, дунё бўйича фақат 5-6 мамлакатдагина мавжудлиги ҳисобга олинадиган бўлса, унинг салобатияю аҳамиятини янада яққолроқ тасаввур қилиш мумкин. Бундан ташқари, халқимиз

қўлида сақланаётган, ҳали саноғи маълум бўлмаган қўлёзмалар ва нодир тошбосмаларнинг сони ҳам, бизнинг кузатишларимиз бўйича, бундан кам эмас.

Бугун юртимизда амалга ошаётган миллий юксалиш марралари, ижтимоий-маданий ҳаётимиздаги туб ижобий ўзгаришлар Ўзбекистонга дунё эътиборини тортмоқда. Ёзма ёдгорликларимиз – бебаҳо хазинамиз. У бетакрор илмий-маданий қиёфамизнинг умрбоқийлигини таъминловчи, мамлакатимиз ва халқимизнинг халқаро мавқеини янада мустаҳкамлашга хизмат қилувчи энг муҳим омиллардан биридир. Ана шундай бир даврда матншунос кадрларни тайёрлаш ўзлигимизни, буюк ўтмишимиз маънавий салоҳиятини ва халқимизнинг жаҳон тамаддуни ривожига ҳақиқий ўрнини кўрсатиш учун муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу қўлланмада талаба ёшларимизга қўлёзма асарлар билан ишлашда асқотадиган энг бирламчи билимларни беришга ҳаракат қилдик. Уни матншуноснинг биринчи китоби деб атасак ҳам бўлади. Китоб охирида келтирилган адабиётлар ҳар бир ўз билимини оширмоқчи бўлган бўлғуси матншуносга фойдали бўлишига ишонамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб /Муаммолар. ТАТ, 2-жилд. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
2. Алишер Навоий. Девони Фоний / Муфрадот, ТАТ, 5-жилд. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ, 6-жилд. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
4. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ, 6-жилд. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
5. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. /Нашрга тайёрловчилар Амин Умарий ва Ҳусайнзода. – Т.: Фан, 1941.
6. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Тошкент: Давлат нашриёти, 1956.
7. Алишер Навоий. Хамса: Сабъаи сайёр. Илмий-танқидий матн. /Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев, Тошкент: 1956.
8. Алишер Навоийнинг муаммо жанридаги туркигўй халафи / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ж.Жўраев. –Т.: Фан, 2009.
9. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Тўплам / Нашрга тайёрл. П.Шамсиев. –Т.: Фан,1966.
10. Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ал-унс. ЎзФАШИ, инв. 5149.
11. Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома. –Т.: Турон-Иқбол, 2017.
12. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. –М.: Наука, 1965.

13. Бартольд В.В. Мир Али Шер и политическая жизнь: Сочин. В IX томах. -М.:Наука, ГРВЛ,1964.- II том,Часть2.
14. Жабборов Неъмат. Алишер Навоийнинг ижод табиати ва ижодкор масъулиятига доир қарашлари //Навоий ва XXI аср. №3. -Т.: ТошДўТАУ, 2018, 98-102-бетлар.
15. Жабборов Неъмат. Яссавия тарикати ва таълимотининг муҳим қирралари (янги топилган манба ва ҳикматлар асосида)/ «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журнали № 4, 2012. Б.276–280.
16. Жабборов Неъмат. «Чаҳор унсур» қўлёзма нусхаларининг тарихий таҳлили «Мерос» журналы , № 1, 2016, 29–36-бетлар.
17. Жабборов Неъмат. «Қисса-и Имоми Аъзам» қўлёзмаларининг тарихий таҳлили «Мерос» журналы , № 1, 2018,17–26-бетлар.
18. Жуvonмaрдиев А. Нодир саҳифалар. –Т.: Фан, 1977.
19. Жуvonмaрдиев А. Ҳарфлар рақамларга айланганда. –Т.: Фан, 1966.
20. Жўрабоев О. Матннинг матноти сирлари. –Т.: Тамаддун, 2017.
21. Жумаҳўжа Н. Алишер Навоий асарлари матншунослигида маънавий ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият масалалари //Навоий ва XXI аср. №4. -Т.: ТошДўТАУ, 2019,20-24-бетлар.
22. Жўрабоев О. Навоий ва тарих. –Т.: Тамаддун, 2016.
23. Жўрабоев О. Навоий девонларининг Қўқон қўлёзмалари ва уларнинг матнига доир. //Навоий ва XXI аср.-Т.: ТошДўТАУ, 2017, 47-50-бетлар.
24. Жўрабоев О. Навоий асарлари қўлёзмаларини ўрганишнинг баъзи масалалари//Навоий ва XXI аср. №1. -Т.: ТошДўТАУ, 2016, 26-29-бетлар.
25. Жўраев Ж. Мавлоно Жунуний Бадахший ва унинг «Рисолаи муаммо» асари. –Т.: 2009.
26. Жўраев Ж. Комеб ҳаёти ва ижодий мероси манбалари тадқиқи.-Т.:Мумтоз сўз,2019.
27. Зиёдов Ш. Марказий Осиёда илк тошбосма китоблар нашри тарихидан // -Т.: Шарқшунослик, 2009, –№ 14.
28. Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. –Т.: Фан, 1986.

29. Зоҳидов Р. «Саботул ожизин» асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танкидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филол. фанлари докт... дисс...– Тошкент, 2018.
30. Зоҳидов Р. Навоий асарлари табдили муаммолари //Навоий ва XXI аср. №1. -Т.: ТошДўТАУ, 2016, 22-26-бетлар.
31. Имомназаров М. Алишер Навоий лирик мероси матншунослигининг долзарб масалалари //Навоий ва XXI аср. №2, -Т.: ТошДўТАУ, 2017, 6-10-бетлар.
32. Имомназаров М. Уч девон муқоясаси (Алишер Навоий шеърлярида лирик жанрлар хронологиясига доир) //Навоий ва XXI аср. №3. -Т.: ТошДўТАУ, 2018, 12-17-бетлар.
33. Имомназаров М. XXI аср навоийшунослиги: методология муаммолари//Навоий ва XXI аср. №4. -Т.: ТошДўТАУ, 2019,13-19-бетлар.
34. Исоҳқоф Боғистоний. Тазкираи қаландарон. Тошбосма.
35. Исоҳқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Т.: Ўзбекистон, 2014.
36. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. М. – Л.: Наука, 1964.
37. Мадалиева О. Огаҳ Сирри Левенд - Алишер Навоий асарлари феҳристаниси //Навоий ва XXI аср. №3. -Т.: ТошДўТАУ, 2018, 77-83-бетлар.
38. Мадалиева О. Навоий девонлари қўлёзмаларининг колофон матнлари хусусида // Ёш шарқшуносларнинг академик У.Каримов номидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. -Т.: ФАН, 24-25-бетлар.
39. Мадраимов А., Фузаилова Г. Манбашунослик. –Т.: Фан, 2007.
40. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан. –Т.: Фан, 1971.
41. Муллаҳўжаева К. Ваҳдат ва қасрат тасвири бадий рамзларда //Навоий ва XXI аср. №3. -Т.: ТошДўТАУ, 2018, 106-110-бетлар
42. Наваи. Возлюбленный сердец. / Сводный текст подготовил А. Н. Кононов. – М.– Л., 1948.
43. Навоий дастхати. Наводир ун-ниҳоя. /Нашрга тайёр., сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. – Т.: Фан, 1991.
44. Норкулов Н. Сўфи Оллоёв ва Машраб / Хожа Алоуддин Атор – нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси. Денов: 2004, 35-36-бетлар.

45. Омонов Қ. Ўзбек ҳужжатчилигининг асослари: юзага келиши ва тарихий тақомили. –Т.: ТДШИ, 2016.
46. Ражабова Б. Муштарак адабий ҳодисалар. –Т.:Мухаррир, 2019.
47. Ражабова М. «Назм ул-жавоҳир» таҳлилида матн муаммолари//Навоий ва ХХI аср.№1.-Т.: ТошДЎТАУ, 2016, 30-32-бетлар.
48. Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. –Т.: Ўзбекистон, 2015.
49. Рейсер С.А. Основы текстологии. -М.: 1978.
50. Рустамов А. Матнчилигимиздаги нуқсонлар. ЎЗАС,1982 йил, 3 сентябрь.
51. Сирожиiddинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. Тошкент, Академнашр, 2011.
52. Сирожиiddинов Ш. Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. –Т.: Академнашр, 2015.
53. Содиқов Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари. –Т.: ТДШИ, 2017.
54. Султонов Ў. Амир Музаффарнинг 1277/1860 йил санаси кўрсатилган муҳрлари ҳақида//Ёш шарқшуносларнинг академик У.Каримов номидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. -Т.: ФАН, 5-7-бетлар.
55. Сўфи Оллоёр. Сабот ул-оҷизин. /Нашрга тайёр. Р. Зоҳид. –Т.: Санъат журнали, 2007.
56. Турдиалиев А., Эркинов А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали олтинчи қўлёзмаси. //Навоий ва ХХI аср. №3. -Т.: ТошДЎТАУ, 2018, 57-62-бетлар.
57. Турсунов Ю. «Муншаот» асарининг матний тадқиқи. –Т.: Мумтоз сўз, 2016.
58. Тўхлиев Б. Навоий ғазаллари. (насрий баён, шарҳ ва изоҳлар. Биринчи китоб. –Т.: Bayoz, 2015.
59. Шодмонов Н. Навоий асарлари номлари хусусида баъзи мулоҳазалар. //Навоий ва ХХI аср. №1. -Т.: ТошДЎТАУ, 2016, 20-21-бетлар.
60. Цибульский В.В. Современные календари стран Ближнего Востока и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения. Москва, 1964.

61. Ўрозбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. Тошкент, Муҳаррир, 2013.
62. Эркинов А. Матншуносликка кириш. –Т.: 1997.
63. Эркинов А. Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний»си ва унинг протодевони масаласи (Машҳадий қўлёзмаси асо-сида, 898/1492-93). //Навоий ва XXI аср. -Т.: ТошДўТАУ, 2017.19-38-бетлар.
64. Эркинов А. Алишер Навоий. Окқуюнли мухлислар девони (1471). Факсимиле. ILCAA, 2015.
65. Эркинов А. «Бадоеъ ул-билоя»нинг Навоий даврида қўчирилган ва янги аниқланган санали бешинчи қўлёзмаси. // Навоий ва XXI аср. №3. -Т.: ТошДўТАУ, 2018, 51-67-бетлар
66. Эркинов А.С., Полвонов Н.Т, Аминов Ҳ.А. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т. : Янги аср авлоди, 2010.
67. Юсупова Д. «Наводир ун-нихоя» факат ғазаллардан иборат девонми? //Навоий ва XXI аср. -Т.: ТошДўТАУ, 2017, 54-60-бетлар.
68. Юсупова Д. «Хазойин ул-маоний»: шаклий етуклик ва мазмуний изчиллик уйғунлиги//Навоий ва XXI аср. №1. -Т.: ТошДўТАУ, 2016, 123-129-бетлар.
69. Қуронбеков А. Алишер Навоийнинг «Хамса»достонларида рамз ва тимсоллар. –Т.: ТДШИ, 2015.
70. Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини қўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991.
71. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар-адабий манба. –Т.: Фан, 1981.
72. Ҳасаний М. Шарқ қўлёзмаларини тавсифлаш ва фихристлаш. –Т.: 2004.
73. Clark A. C. The Descent of Manuscripts. Oxford, 1918.

Илмий нашр

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ

МАТНШУНОСЛИК САБОҚЛАРИ

Мухаррир: Тўлқин ТОҒАЕВ
Бадний муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ
Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ
Мусаҳҳих: Бобур ҲАМРОЕВ

Наприёт лицензияси № АИ 130. 2017.24.11.
Босишга 2019 йил 20 сентябрда рухсат этилди.
Timez New Roman гарнитураси.
Қоғоз бичими: 84х108 1/32.
Офсет усулида босилди. Шартли босма табағи: 6,7.
Наприёт босма табағи 3,3. Адади 1000 нусха.
Буюртма рақами № 17.

«Navoiy universiteti» nashriyot-matbaa uyi.
Манзил: 100100., Тошкент шаҳри, Яққасарой тумани, Юсуф Хос
Ҳожиб кўчаси, 103.

«AKADEMNASHR» босмахонасида чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

ISBN 978-9943-5636-4-3

9 789943 563643